

Krajobrazowe aspekty w turystyce kulturowej

– wprowadzenie do kolekcji tematycznej czasopisma naukowego
„Turystyka Kulturowa”

Andrzej Kowalczyk

Piotr Kociszewski

Wprowadzenie

Zgodnie z definicją turystyki autorstwa K. Przeclawskiego, jest to „...całokształt zjawisk ruchliwości przestrzennej, związanych z dobrowolną, czasową, zmianą miejsca pobytu, rytmu i środowiska życia, oraz z wejściem w styczność osobistą ze środowiskiem odwiedzanym (przyrodniczym, kulturowym bądź społecznym)”

[Przeclawski 1973, s. 12; 1994, s. 9]. Przytoczona wyżej definicja została wybrana spośród licznych definicji turystyki nieprzypadkowo. Otóż są w niej zawarte przynajmniej dwie kwestie kluczowe dla dalszych wywodów zawartych w poniższym tekście. Po pierwsze, K. Przeclawski uważa, że istotą turystyki jest „ruchliwość przestrzenna”. Innym ważnym dla niego atrybutem turystyki jest zetknięcie się turystów z odwiedzanym przez nich środowiskiem „...(przyrodniczym, kulturowym bądź społecznym)”. Takie pojmowanie turystyki prowadzi do konkluzji, że czymś oczywistym jest, że jest ona przedmiotem zainteresowań geografii. Przesądza o tym zarówno podniesiona przez K. Przeclawskiego kwestia przemieszczeń przestrzennych, jak i użycie terminu „środowisko”, gdyż oba te atrybuty mają zasadnicze znaczenia dla wyróżniania geografii wśród innych dyscyplin wiedzy. Ale nie tylko to sprawia, że zaproponowana przez K. Przeclawskiego definicja turystyki została potraktowana jako szczególnie ważna z punktu widzenia celu przyświecającego autorom prezentowanego tekstu. W tym kontekście interesujące jest traktowanie przez K. Przeclawskiego „środowiska” jako fenomenu obejmującego elementy przyrodnicze i/lub elementy kulturowe („...bądź społeczne”, jak pisze autor), co powoduje, iż pojęcie „środowisko” można zastąpić terminem „krajobraz”. W pewnym stopniu pogląd ten nawiązuje do stanowiska reprezentującego geografę S. Leszczyckiego, zdaniem którego „Najczęściej pod słowem „krajobraz” rozumie się nie tylko zewnętrzne oblicze pewnej części Ziemi, które można opisać, sfotografować, a tym samym sklasyfikować, ale jednostkę przestrzenną, część powłoki ziemskiej” [Leszczycki 1958, s. 550].

1. Krajobraz w badaniach geograficznych

Jak podaje W. Haber [2004, s. 99], jednym z pierwszych, który wprowadził do geografii pojęcie „krajobrazu” był (w 1806 r.) A. von Humboldt, przy czym podlegało ono ewolucji. Początkowo było krajobraz był przede wszystkim przedmiotem zainteresowań artystów-malarzy, później jego projektowaniem i kształtowaniem zaczęli zajmować się architekci, aż krajobraz zaczął być badany przez psychologów w kontekście jego odzwierciedlenia w świadomości człowieka. Tym samym według cytowanego autora obecnie można wyróżnić cztery jego znaczenia [Haber 2004, s. 103]:

- krajobraz jako część przestrzeni (widok, obraz, pejzaż),
- krajobraz jako następstwo procesów historycznych i zmian kulturowych,
- krajobraz jako „scena” i symbol,
- krajobraz jako fragment codziennego życia i działalności człowieka.

Interesując pogląd na istotę krajobrazu reprezentuje A. Farina i in. [2005, s. 236-237], którzy wyróżniają trzy rodzaje – wzajemnie ze sobą powiązane – krajobrazów: (a) „krajobraz neutralny” (ang. *neutral-based landscape*, NbL), który można inaczej nazwać krajobrazem niekodowanym czy też „krajobrazem obiektywnym”/„krajobrazem rzeczywistym”; (b) „krajobraz indywidualny” (ang. *individual-based landscape*, IbL), który jest obrazem „krajobrazu obiektywnego” odbieranym przez zmysły (ich receptory); oraz „krajobraz obserwatora” (ang. *observer-based landscape*, ObL), który jest przetworzonym przez system wartości człowieka „krajobrazem indywidualnym”. Odnosząc się do tego podziału można uznać, że z perspektywy geografii turystyki i rekreacji szczególnie ważne są krajobrazy typu IbL oraz ObL, przy czym ten drugi wydaje się mieć znaczenie zwłaszcza w odniesieniu do krajobrazu kulturowego [Carr 2004].

W tym miejscu warto przytoczyć definicję krajobrazu autorstwa K. Ostaszewskiej, która twierdziła nie tylko, że jest to pojęcie podstawowe dla geografii, ale budzi również „...najwięcej kontrowersji...” [Ostaszewska 2002, s. 45]. Wypada się tylko zgodzić z cytowaną autorką, gdyż jedną z tych „kontrowersji” (może nawet fundamentalną?) jest inne traktowanie krajobrazu przez badaczy uprawiających geografie fizyczną i inne przez osoby zajmujące się tzw. geografiami człowieka. Po bardzo wnikliwym przeglądzie definicji krajobrazu (głównie autorstwa geografów zajmujących się geografiami przyrody), K. Ostaszewska definiuje krajobraz

jako „...układ powiązanych komponentów przyrody, powstały na i w pobliżu Ziemi” [Ostaszewska 2002, s. 61]. Nieco podobna, ale szersza, jest definicja zaproponowana przez A. Richlinga i J. Solona [1996, s. 14], dla których krajobraz to „...heterogeniczna całość, funkcjonująca zgodnie z prawami przyrody, obdarzona zdolnością do samoregulacji i charakteryzująca się pewnym indywidualizmem”. Natomiast M. Pietrzak [1998, s. 17] wymieniając główne cechy krajobrazów podaje: (a) realność ich istnienia, co jest wynikiem zróżnicowania przyrody, (b) hierarchiczną strukturę elementów składowych, (c) funkcjonowanie na topicznym poziomie organizacji, (d) otwartość czasowo-przestrzenną, (e) wewnętrzną kontynualność (ciągłość), (f) odgraniczenie od otoczenia (dyskretność) oraz (g) dostarczanie człowiekowi złożonych (multisensorycznych) bodźców, które wpływają na jego zachowanie.

Jak podkreśla A. Richling [2006], każdy krajobraz stanowi całość, na którą składają się elementy antropogeniczne w swoim naturalnym otoczeniu.¹ Co więcej, krajobrazy pozbawione śladów aktywności człowieka właściwie nie istnieją już na Ziemi, a z pewnością nie należą to penetrowanych przez turystów. Podobnie uważa S. Kulczyk, której zdaniem „Kluczową, z punktu widzenia badań nad turystyką, cechą krajobrazu jest fakt, że koncepcja ta łączy przyrodę i człowieka. Pozycja tego ostatniego jest specyficzna: pozostając elementem krajobrazu, jednocześnie poddaje go obserwacji i ocenie. Konieczność uwzględniania tych dwóch aspektów decyduje o szczególnym znaczeniu, jakie w badaniach krajobrazowych mają skala przestrzenna i czasowa” [Kulczyk 2013, s. 142]. Przytoczony pogląd, chociaż nie jest to w nim jednoznacznie sformułowane, pokazuje, że w badaniach nad turystyką i rekreacją ujęcie krajobrazowe sprowadza się właściwie do zajmowania się krajobrazem kulturowym (ang. *cultural landscape*, niem. *Kulturlandschaft*, franc. *paysage culturel*, ros. *культурный ландшафт*).

Pojęcie krajobrazu kulturowego pojawiło się w XIX w. w geografii niemieckiej. Uważa się, że termin „Kulturlandschaft” wprowadził jako pierwszy O. Schlüter [James, Martin 1981, s. 177; Schönfelder 2012, s. 105]. Niemal w tym samym czasie krajobrazem kulturowym zaczęto interesować się we Francji, a następnie w Stanach Zjednoczonych. Jak podaje, cytując J. Schmithüsen, K. Rembowska [2002, ss. 80-81] zdaniem ówczesnych badaczy „...krajobraz kulturowy składa się nie tylko z pojedynczych przedmiotów, ale tworzy także całość przestrzenną”. Tak widzieli

¹ Chociaż M. Pietrzak [2006] zauważa, że powszechnie stosowany w badaniach jest podział na krajobrazy „przyrodnicze” i „kulturowe”, to jednak rozróżnienie takie nie ma charakteru ontologicznego, a jedynie wskazuje, które elementy rozumianego holistycznie krajobrazu znajdują się w centrum zainteresowań badacza.

krajobraz kulturowy badacze niemieccy, zwracając m.in. uwagę na ewolucję krajobrazu i jego aspekty wizualne (a nawet estetyczne), a także uwzględniając w nim elementy materialne i niematerialne.² Natomiast w geografii francuskiej główny nacisk został położony na wychwytywanie podczas badań w terenie ujawniających się w krajobrazie relacji między działalnością człowieka (*civilisation*) a środowiskiem (lub otoczeniem, miejscem, *milieu*). W Stanach Zjednoczonych podejście krajobrazowe zostało rozwinięte dopiero po I wojnie światowej przez (pozostającego pod dużym wpływem antropogeografii niemieckiej) C. O. Sauera, który nie rozdzielał go na krajobraz przyrodniczy i kulturowy, uważając, że należy go traktować jako swoisty region z typowymi dla niego związkami między elementami przyrodniczymi a elementami kulturowymi, które są wynikiem działalności człowieka na Ziemi. Krajem, w którym podejście krajobrazowe znalazło wielu zwolenników była na przełomie XIX i XX w. Rosja. Wśród rosyjskich geografów stosujących na przełomie XIX i XX w. podejście krajobrazowe za prekursora uważa się W. W. Dokuczajewa (В. В. Докучаев), który jednak stosował je do badania przyrody [Plit 2011, s. 40]. To samo dotyczyło (w mniejszym stopniu) L. S. Berga (Л. С. Берг) oraz A. I. Wojejkowa (А. И. Воейков), natomiast badaczem, który bez wątpienia prowadził badania w nawiązaniu do idei krajobrazu kulturowego był W. P. Siemionow-Tien-Szański (В. П. Семенов-Тянь-Шанский). Można to dostrzec np. we fragmencie jednej z jego książek poświęconych systemowi osadniczemu w europejskiej części Rosji, w którym przy omówieniu lokalizacji osiedli brane są pod uwagę cechy morfologiczne terenu [Семенов-Тянь-Шанский 1910, s. 12-13]

Współcześnie szerokie spojrzenie na krajobraz w jego aspekcie kulturowym reprezentuje A. Farina. W swoim artykule o dosyć znaczącym tytule („The cultural landscape as a model for the integration of ecology and economics”) próbuje on znaleźć związki między rozumieniem pojęciem „krajobraz” przez nauki przyrodnicze oraz nauki społeczne. Aby osiągnąć postawiony przez siebie cel A. Farina definiuje krajobraz kulturowy, iż „...są to obszary geograficzne z występującymi na nich relacjami między działaniami człowieka a środowiskiem, które pociągają za sobą

² Jednym z czołowych przedstawicieli geografii niemieckiej reprezentujących na początku XX w. kierunek krajobrazowy był bez wątpienia S. Passarge [2008], który w jednej ze swoich książek dotyczącej Afryki Południowej przedstawił mapy ukazujące m.in. zasięg występowania różnych form okrywania przez ludność afrykańską ciała (Karte 30. Bekleidung, s. 228) i jego okaleczania w celach ozdobnych (Karte 31. Verunstaltungen des Körpers, s. 230), korzystania przez mężczyzn z tarczy, łuku i strzały (Karte 32. Verbreitung von Schild, Bogen und Pfeil, s. 232), a także zasięg wznoszenia o określonych kształtach domostw (Karte 33. Häuserformen, s. 235) oraz popularność wybranych instrumentów muzycznych (Karte 34. Musikinstrumente, s. 239).

powstanie struktur ekologicznych, społeczno-gospodarczych i kulturowych i które powodują zarazem pojawienie się mechanizmu sprzężenia zwrotnego odpowiedzialnego za obecność, rozmieszczenie i bogactwo skupisk gatunków.” [Farina 2000, s. 313].

W literaturze polskiej kwestia krajobrazu kulturowego (nazwanego „krajobrazem kulturalnym”) została szeroko omówiona przez M. Dobrowolską [1947], której zdaniem należy go badać, gdyż „Krajobraz kulturalny stanowi bowiem syntezę działalności społeczeństwa w jego środowisku geograficznym. On to odzwierciedla najlepiej współzależność i związek życia przyrody i społeczeństw ludzkich, nasilenie i szybkość przeobrażeń, zachodzących w ciągu długiego rozwoju historycznego” [Dobrowolska 1947, s. 156]. W tym miejscu trzeba wspomnieć, że omawiając zmiany zachodzące w krajobrazie, M. Dobrowolska już w końcu lat 40. XX w. podkreślała znaczenie dla tego rodzaju badań zdjęć lotniczych. Określenie „krajobraz kulturalny” można natomiast znaleźć w artykule S. Leszczyckiego z 1958 r., który jednocześnie wymienia „krajobrazy historyczne” oraz pisze „...o nawarstwieniach w krajobrazach pochodzących z różnych epok...” [Leszczycki 1958, s. 550]. Pojęcie krajobrazu kulturowego zostało w Polsce zdefiniowane również przez A. Kostarczyka i T. Partekę [1989, s. 27], którzy uważali, iż jest to „...zbiór elementów dziedzictwa kulturowego i współczesnych wartości...”.

2. Ujęcie krajobrazowe w badaniach geograficznych nad turystyką kulturową

2.1 Kwestie teoretyczne

Ponieważ krajobrazowi kulturowemu w znaczeniu ważnym dla badań z punktu widzenia geografii turystyki i rekreacji piszący te słowa poświęcił wiele uwagi we wcześniejszych tekstach, których był autorem lub współautorem [Kowalczyk 2007; Kowalczyk 2008a; Kowalczyk, Kulczyk 2008], poniżej warto jedynie przytoczyć rozważania dotyczące atrakcyjności krajobrazu. Na podstawie literatury przedmiotu można przyjąć, że głównymi cechami krajobrazu kulturowego decydującymi o jego atrakcyjności są [Kowalczyk 2008a, s. 31]:

(a) Sfera materialna

- struktura/układ,
- pojedyncze elementy,

- całość (kompozycja),
- złożoność,
- kontrastowość,
- niepowtarzalność,
- autentyczność,

(b) Sfera niematerialna

- historia,
- współczesne wydarzenia
- wywoływane skojarzenia.

W literaturze przedmiotu ciekawy pogląd na temat atrakcyjności krajobrazu wyraził jeszcze na samym początku lat 60. XX w. D. Lowenthala, który z jednej strony poruszył kwestię kulturowych uwarunkowań w odbiorze krajobrazu, zwracając jednocześnie uwagę, że jest to także uzależnione od cech indywidualnych danego odbiorcy, jak również jego doświadczeń [Lowenthal 1961, s. 248, 252, 256, 258]. Na potwierdzenie swoich poglądów D. Lowenthal przytacza wypowiedź H. M. Tomlinsona, że „...nasze pierwsze wrażenie dotyczące danego miejsca jest jednocześnie ostatnim i w dużej mierze zależy od pogody i jedzenia”³ [Lowenthal 1961, s. 256]. W tym miejscu należy dodać, iż refleksje D. Lowenthala i cytowanego przez niego H. M. Tomlinsona znajdują odzwierciedlenie w koncepcji krajobrazu multisensorycznego, której użyteczność dla badań z zakresu turystyki i rekreacji została w Polsce wykazana przede wszystkim przez A.⁴ Kowalczyk [1992; 2007], a także M. Pietrzaka [2008].

W geografii przyjęto uważać, że krajobraz kulturowy jest przekształconym przez grupę kulturową krajobrazem naturalnym (przyrodniczym), co oznacza, że kultura jest czynnikiem sprawczym przekształceń, obszar naturalny jest miejscem, na którym one zachodzą, a krajobraz kulturowy jest ich rezultatem tych przemian [Kowalczyk 2008, s. 123].

Przykładem badań, w których problem zmian krajobrazu kulturowego jest kluczowym zagadnieniem, mogą być badania nad ewolucją krajobrazu winiarskiego (ang. *winescape*). Temat ten od lat budzi zainteresowanie badaczy z zagranicy, a ostatnio – ze względu na stopniowy rozwój uprawy winorośli i produkcji wina – zaczął być przedmiotem studiów w Polsce. W opublikowanej niedawno pracy

³ „Our first impression of a place is also our last, and it depends solely upon the weather and the food”.

⁴ Aleksandra Kowalczyk.

zbiorowej „Krajobrazy winiarskie Europy” poza refleksjami teoretycznymi na temat istoty krajobrazów winiarskich [Makowski, Miętkiewska-Brynda 2020; Plit 2020], można znaleźć rozdziały przedstawiające problem w ujęciu krajobrazu kulturowego. Dotyczą one regionu Kastylia-La Mancha [del Carmen Cañizares, Ruiz-Pulpón 2020], okolic znanego z *sherry* miasta Jerez de la Frontera w Andaluzji [Foronda-Robles 2020], historii i stanu obecnego uprawy winorośli w regionie Alto Douro w Portugalii [Mesquita-Pina 2020], jak również ewolucji krajobrazu winiarskiego w północnych Włoszech [Basso 2020] oraz na półwyspie Krym [Pozachenyuk, Yakovenko 2020]. W rozdziałach tych główny nacisk został położony na omówienie materialnych elementów krajobrazu winiarskiego, natomiast w rozdziale, którego autorami są J. Binimelis Sebastian i A. Odrinas Garau [2020] tematem przewodnim jest toponimia krajobrazu winiarskiego na hiszpańskiej wyspie Majorka.

Jednak w wielu badaniach zasadniczne znaczenie ma nie prześledzenie ewolucji krajobrazu, ale opis stanu aktualnego traktowanego jako rezultat wcześniejszych zmian zachodzących w krajobrazie kulturowym. Jako przykład tego rodzaju studiów mogą posłużyć badania przeprowadzone przez W. N. Kałuckowa (B. H. Калущков). Według cytowanego autora na krajobraz kulturowy składają się: (a) środowisko przyrodnicze (lub krajobraz przyrodniczy), (b) społeczeństwo z uwzględnieniem aspektów etnokulturowych, społecznych, religijnych itp., (c) działalność gospodarcza (powiązana z krajobrazem poprzez konkretne kulturowo-gospodarcze typy wykorzystania przyrody), (d) system osadniczy, jako forma organizacji/samoorganizacji przestrzennej społeczeństwa w krajobrazie, (e) język, włączając toponimie, a także (f) kultura niematerialna (sfery wierzeń, zwyczajów, folkloru i innych rodzajów sztuki ludowej) [Калущков 2009, s. 4-15]. Nawiązując do opracowanego przez siebie modelu krajobrazu kulturowego, podczas badań empirycznych w północnej części Rosji cytowany autor zajmował się lokalizacją i układem wsi, toponimią, występowaniem i lokalizacją obiektów kultu religijnego oraz nawiązaniem do obiektów geograficznych (miejscowości) w tekstach pieśni ludowych, co pozwoliło mu na dokonanie regionalizacji obszaru pokrywającego się z obwodem archangielskim ze względu na specyfikę krajobrazu kulturowego.

Interesującą analizę krajobrazu kulturowego Wielkiej Brytanii przeprowadzili w latach 60. XX w. D. Lowenthal i H. C. Prince, którzy w jednym ze swoich artykułów uznali, że jego specyfikę można opisać używając

trzech metafor „różnorodność” (ang. *variety*), „otwartość” (ang. *openness*) i „atmosfera” (ang. *atmosphere*) [Lowenthal, Prince 1964]. Zawartą w przytoczonym tekście myśl autorzy ci rozwinęli w kolejnym artykule. Punktem wyjścia dla tych rozważań było stwierdzenie, że „Krajobrazy są ukształtowane przez upodobania krajobrazowe” („Landscapes are formed by landscape tastes”) [Lowenthal, Prince 1965, s. 186]. Starając się uzasadnić tę tezę autorzy po kolei omówili kwestie, które ich zdaniem są kluczowe dla rozpatrywania całego procesu powstawania krajobrazu kulturowego w Anglii.⁵ Z kolei problemowi roli, jaką w kształtowaniu i percepcji krajobrazu mają czynniki związane ze zmieniającymi się kryteriami dotyczącymi poczucia estetyki, wiele uwagi poświęcił K. Benediktsson [2007], zajmując się Islandią.

W nauce polskiej wyraźny wzrost zainteresowania ujęciem krajobrazowym w kontekście badania nad kulturą dał się zauważyć dopiero po roku 2000, gdyż wcześniej podejście krajobrazowe było wyraźnie zdominowane przez geografów (i badaczy z innych dyscyplin) zajmujących się problematyką przyrodniczą [Pietrzak 1998; Richling, Solon 1996; Sacha 1996; Wojciechowski 1993]. Chociaż sytuacja ta uległa stopniowej zmianie po wspomnianej dacie, również obecnie studia nad krajobrazem są podejmowane – poza niektórymi z wymienionych wcześniej badaczy – najczęściej przez geografów uprawiających lub wywodzących się z geografii fizycznej – np. M. Degórskiego [2005, 2009], E. Malinowską [2005], K. Ostaszewską [2002]

Nie oznacza to oczywiście, że wszyscy oni nie wychodzą poza przyjętą wcześniej praktykę badawczą. Jako przykład badań niekonwencjonalnych w stosunku do studiów krajobrazowych typowych dla tradycyjnie pojmowanego nurtu geoekologicznego w geografii fizycznej mogą służyć badania J. Balona [2010] na temat znaczenia krajobrazu górskiego dla turystów. Piszący te słowa śmie twierdzić, że poglądy J. Balona są znacznie bliższe tzw. podejściu humanistycznemu w geografii człowieka, niż wielu geografów uprawiających geografę społeczno-ekonomiczną, w tym geografie kulturową. Aspekty krajobrazu interesujące badaczy uprawiających geografę humanistyczną można także odnotować w artykule metodologicznym

⁵ Artykuł jest podzielony na rozdziały o tytułach (w wolnym tłumaczeniu): „Sielskość” („The bucolic”), „Malowniczość” („The picturesque”), „Liściastość” („The deciduous”), „Schludność” („The tidy”) „Fasadowość” („Façadism”), „Archaiczność” („Antiquarianism”), „Odrzucanie teraźniejszości” („Rejection of the present”), „Odrzucanie zmysłowości” („Rejection of the sensuous”), „Odrzucanie funkcjonalności” („Rejection of the functional”), „Skojarzenia” („Associations”) oraz „Genius loci”.

dotyczącym krajobrazu, jako przedmiotu badań geograficzno-turystycznych, w którym – obok cech fizycznych i wizualnych krajobrazu – poruszono kwestię jego odbioru mentalnego [Kowalczyk, Kulczyk 2010, s. 200; Kulczyk 2013, s. 31-32].

Interesujący punkt widzenia reprezentuje M. Degórski, którego zdaniem „Krajobraz kulturowy rozumiany jest jako kształtujący się pod wpływem oddziaływania zjawisk i procesów zachodzących zarówno w systemie środowiska przyrodniczego, jak i środowiska antropogenicznego. Od siły oddziaływania każdego z tych systemów zależy stopień antropizacji krajobrazu, od słabo przekształconego do silnie zmienionego w wyniku działalności człowieka. Optymalne uwarunkowania rozwoju krajobrazu kulturowego występują w stanie równoważonego oddziaływania tych dwu systemów, przyrodniczego i antropogenicznego” [Degórski 2005, s. 17; Degórski 2009, s. 57]. Pogląd przedstawiony przez M. Degórskiego bardzo wyraźnie nawiązuje do koncepcji rozwoju zrównoważonego, który sam przez się zawiera zarówno komponenty przyrodnicze, jak i kulturowe. Nic więc dziwnego, że w swoich publikacjach poświęconych badaniom krajobrazu M. Degórski opowiada się za stosowaniem podejścia systemowego.

W polskiej geografii zdecydowanie największy udział w rozwoju badań nad krajobrazem kulturowym ma U. Myga-Piątek [2001; 2005a; 2005b; 2012; 2014; 2015], a także F. Plit [2001; 2005; 2010; 2011], w którego jednym z artykułów poświęconemu poglądom geografa francuskiego P. Vidal de la Blache’a wyrażonym w podręczniku z 1890 r. można znaleźć taki cytat „Oto jak wygląda krajobraz burgundzki (s. 219-220, słowo krajobraz mamy w tytule podrozdziału). Składa się on z wąskich, ale wyraźnie wyodrębnionych i regularnych pasm; zasiedlone doliny, nad nimi zbocza w dolnych partiach pokryte winnicami i sadami, a w górnych lasami, wrzeszcie zalesione bądź zakrzaczone płaskowyże” [Plit 2005, s. 29]. W przytoczonym cytacie można dostrzec bardzo malowniczy opis krajobrazu Burgundii, co zresztą było typowe dla tzw. szkoły francuskiej z przełomu XIX/XX w. Mimo że takie podejście może wydawać się skrajnie subiektywne, należy przyjąć, że właśnie w taki sposób jest spostrzegany krajobraz przez „przeciętnego” turystę, który nie wnika, czy szara skała jest wapieniem, dolomitom, a może piaskowcem, i który nie zastanawia się, czy zbudowany z cegły kościół ze strzelistą wieżą i ostro zakończonym dachem jest budowlą gotycką, czy może neogotycką.

Przytoczony przez F. Plita sposób traktowania krajobrazu kulturowego jest charakterystyczny dla nurtu w badaniach krajobrazowych, który nazywa on nurtem tradycyjnym (klasycznym). Obok tego kierunku F. Plit wydziela jeszcze podejście, w którym krajobraz kulturowy jest traktowany zgodnie z ujęciem sauerowskim, jak również podejście, zgodnie z którym krajobraz kulturowy jest traktowany symbolicznie (krajobraz jako metafora). Do tych trzech wymienionych sposobów badania krajobrazu F. Plit dodaje jeszcze podejście fizycznogeograficzne oraz nurt sprowadzający się do rozpatrywania krajobrazu w kategoriach estetycznych [Plit 2010].

2.2 Literatura zagraniczna

Chociaż w porównaniu np. z geografią osadnictwa, czy geografią rolnictwa – nie mówiąc już o geografii historycznej, a przede wszystkim geografii fizycznej – w badaniach geograficznych nad turystyką i rekreacją ujęcie krajobrazowe nie było w przeszłości tak bardzo popularne, nie będzie przesadą stwierdzenie, że jego ślady można znaleźć już w początkach lat 60. XX w. [Lucas 1963]. Mimo to w następnych dekadach prowadzenie tego rodzaju studiów były domeną geografów fizycznych oraz badaczy zajmujących się historią turystyki. Dopiero wraz ze wzrostem zainteresowania tzw. geografią humanistyczną sprawił, że w badaniach nad turystyką i rekreacją coraz częściej zaczęto stosować ujęcie krajobrazowe.

Jednym ze współczesnych autorów, który dostrzegł występowania ścisłych związków między turystyką a ujęciem krajobrazowym w geografii, jest A. A. Lew, który w jednym ze swoich artykułów w renomowanym czasopiśmie „Tourism Geographies” napisał (wolne tłumaczenie), iż „Studia turystyczne zawierają w sobie skomplikowane połączenia działalności gospodarczej i aktywności kulturowej, które są istotne dla powstawania krajobrazów geograficznych oraz ich znaczenia dla człowieka” [Lew 2014, s. 171].⁶

Z przytoczonego cytatu można wyciągnąć wniosek, iż wśród różnych sfer aktywności człowieka jednym z czynników kształtujących krajobraz była i jest turystyka oraz rekreacja. Dotyczy to całości krajobrazu, a co za tym stoi, również krajobrazu kulturowego.

⁶ „Tourism studies involve a complicated amalgam of economic activity and cultural practice that are fundamental to the formation of geographic landscapes and human identities”.

Podjęcie nawiązujące do przytoczonych wcześniej poglądów D. Lowenthala i H. C. Prince na temat estetyki krajobrazu kulturowego można odnaleźć w badaniach dotyczących zmian w wykorzystaniu turystyczno-rekreacyjnym okolic szczytu Mount Hood w stanie Oregon (Stany Zjednoczone). Jak pisze R. F. Mitchell [2005, s. 4] „Góra i jej otoczenie od półtora wieku jest miejscem wypoczynku mieszkańców Portland. W związku z tym krajobraz Mount Hood odzwierciedla upodobania, wartości i priorytety mieszkańców miasta, jak również – jeżeli nawet nie w większym stopniu – społeczności miejscowych”. Bliskie ujęciu krajobrazowemu badania zostały także przeprowadzone we Francji przez G. Lecocq’a [2020], który zajmując się masywem górskim Mont Ventoux, przeprowadził analizę zmian w odbiorze społecznym oraz sposobach użytkowania sportowego i turystyczno-rekreacyjnego tego rejonu poczynając od końca lat 50. XX w. do czasów obecnych. Zainteresowanie ujęciem krajobrazowym można również zauważyć w australijskiej geografii turystyki i rekreacji, czego przykładem mogą być badania prowadzone w stanie Wiktorii [Clark 2014; Skidmore, Clark 2014].

W literaturze przedmiotu dotyczącego historii podróżowania i turystyki ujęcie krajobrazowe można dostrzec poddając analizie opisy nie tylko regionów, ale i miast. Jednym z ciekawszych tekstów poświęconych analizie źródeł historycznych w kontekście podróżowania, jest rozdział zawarty w pracy zbiorowej pod redakcją A. Blennow i S. Fogelberg Roty, która dotyczy Rzymu. W rozdziale tym, który jest omówieniem pochodzących z IX w. 73 rękopisów odnalezionych w opactwie Einsiedeln (Szwajcaria) można znaleźć opisy tras proponowanych podróżującym w średniowiecznym Rzymie. Np. trasa IV dotyczy fragmentu miasta od Bramy Flaminia (czyli obecnego Plaza del Popolo) do drogi na Lateran (trasa została nazwana „A porta Flaminea usque via Lateranense”), a trasa XII obejmuje opis grobowców wzniesionych poza murami miasta przy drogach via Portuensis, via Aurelia, via Salaria oraz via Pinciana (Blennow 2019, s. 37, 40-41]. Analiza treści zawartych w przewodnikach dla odtworzenia przemian występujących w krajobrazie Rzymu była również przedmiotem badań prowadzonych przez M. Delbeke i A-F. Morel, którzy stwierdzili, że przewodniki nie tylko zawierają opis miasta i zachodzące w nim zmiany oraz są odpowiedzią na preferencje wyrażane przez turystów, ale są także dobrym świadectwem bieżących problemów, jakie w nim występowały [Delbeke, Morel 2012, s. 397].

Często spotykanym w literaturze kierunkiem badań nad krajobrazem kulturowym miejsc odwiedzanych przez podróżników są dogłębne studia nad ich pamiętnikami, dziennikami itp. Autorką, która zajęła się mającymi miejsce w XII w. podróżami Beniamina z Tudeli jest N. Morère, która analizując tekst jego dzieła m.in. odnotowała fragment zawierający opis nadmorskiego położenia Tarragony, jak również pozostałości w mieście budowli z czasów antycznych [Morère 2017, s. 33-34]. Z kolei jako przykład badań obejmujących analizę opisów podróży podejmowanych w epoce *Grand Tours*, mogą służyć artykuły autorstwa M. Limbergera [2009] i H. Hendrixa [2014], poświęcone pochodzącym z 1567 r. opisom położonych w ówczesnych Niderlandach miast Antwerpia, Leuven, Brukseli, 's-Hertogenbosch, Tienen, Zoutleeuw i Nivelles. Analizie informacji zawartych w pamiętnikach podróżników uwagę poświęcił również A. Machin [2000], który jednak zajął się nie tyle konkretnymi przykładami, co metodologią i metodyką badań.

Interesujące badania polegające na konfrontacji zapisków zawartych w dzienniku z XIX w. z własnymi odczuciami dotyczącymi krajobrazu Anglii przeprowadził G. D. Nelson, który w ponad 150 lat później przemierzał trasę pokonaną w 1850 r. przez Amerykanina, F. L. Olmsteda. Przeprowadzone przez G. D. Nelsona studia są ciekawe nie tylko dlatego, iż dotyczyły zmieniającego się krajobrazu kulturowego, ale również z tego powodu, iż wykazano w nich, jak duże znaczenie w jego odbiorze otaczającej nas scenerii ma pochodzenie społeczne, kraj z którego się wywodzimy, obowiązująca w danej epoce moda, nasz system wartości itp. [Nelson 2015]. Te ostatnie kwestie zostały także omówione w artykule S. Morandy [2015] na temat historii środowiskowej (environmental history) turystyki.

Bardzo ważne miejsce wśród publikacji dotyczących fizjonomii (i funkcji) miejscowości turystycznych w XVIII-XIX w, zajmują opracowania powstałe na podstawie badań prowadzonych na zasobach archiwalnych obejmujących miejscowości uzdrowiskowe w rodzaju Vichy [Gordon 2012], Scarborough [Brodie 2012], czy Bath [Baigent 2011].⁷

W tym miejscu należy wspomnieć, że przedmiotem zainteresowań badaczy reprezentujących ujęcie krajobrazowe w badaniach nad historią turystyki są nie tylko średniowiecze, epoka *Grand Tours*, czy XIX w., ale również czasy bardziej

⁷ Inne, ciekawe, podejście do badań nad turystyką w ujęciu krajobrazowym można dostrzec w badaniach J. Dove [2016], która zajęła się edukacją krajoznawczą w Anglii i Walii na przełomie XVIII/XIX w. poprzez gry planszowe dla dzieci, układanki *puzzle* itp.

współczesne. Jako przykład może służyć artykuł R. E. Morrisa [2016], w którym m.in. zwrócono uwagę na popularny wśród turystów ze Stanów Zjednoczonych stereotyp wypoczynku na Kubie u właścicieli plantacji. Wyobrażeniom turystów o odwiedzanych miejscach jest również poświęcony artykuł przedwcześnie zmarłego B. J. Barickmana, który na podstawie m.in. analizy przewodników turystycznych stwierdził, że znajdująca się w Rio de Janeiro dzielnica nadmorska Ipanema jest przedstawiana jako „miasto przyjemności i atrakcji sportowych” oraz „południowoamerykańskie Newport” [Barickman 2014, s. 229].⁸ Do tego kierunku badań można również zaliczyć studia przeprowadzone w Nowym Jorku i obejmujące m.in. analizę działań polegających na rewitalizacji przestrzeni miejskiej i ich symbolicznym znaczeniu [London 2013]. Z kolei przykładem badań nad nowymi obiektami zmieniającymi krajobraz kulturowy pod wpływem turystyki mogą być studia nad pojawieniem się w latach 20.-30. XX wieku w Hiszpanii *albergues de carretera* (zajazdów przydrożnych), co było następstwem pojawienia się turystyki samochodowej [Diez-Pastor 2010].

Chociaż znaczna część tekstów poświęconych krajobrazowi kulturowemu dotyczy miejsc odwiedzanych przez podróżników i turystów w Europie [Chapman, Light 2011; Hooper 2012; Ploner 2012; Urošević 2014], coraz częściej można zauważyć zainteresowanie badaczy krajobrazem kulturowym krajów islamskich, regionów położonych w Azji Południowej i Azji Wschodniej, a także w Ameryce Północnej [Baker 2014; Bayraktar Tellan 2016; Chen 2016; Cross 2012; Gordon 2014; Manfrè 2018]. W badaniach tych, poza studiowaniem dzienników z podróży, pamiętników, wykazów i innych dokumentów archiwalnych itp., dużą rolę odgrywa analiza map, obrazów i rysunków oraz innych rycin [Dym 2004]. Wśród opracowań poświęconych krajobrazowi terenów odwiedzanych przez turystów szczególne miejsce zajmują publikacje dotyczące badań prowadzonych w odniesieniu do ośrodków letniego pobytu (ang. *hill stations*) Europejczyków w ówczesnych Indiach Brytyjskich [Kennedy 1996, Kenny 1991, 1995]. Badacze opisujący ich fizjonomię zwracali m.in. uwagę na ich specyficzny krajobraz kulturowy, który znajdował odzwierciedlenie w organizacji przestrzennej *hill stations*. Specyficznymi dla tych miejscowości elementami krajobrazu były z jednej strony kościół anglikański (usytuowany pośrodku miejscowości), wieża zegarowa (przy głównej ulicy), murowano-drewniane

⁸ W oryginale „Ipanema would, in short, become ‘a city of pleasure and sporting amusements’, ‘a South American Newport’.”

domy mieszkalne nawiązujące do angielskiego późnego gotyku (tzw. styl Tudorów) i utrzymane w podobnym stylu budowle publiczne, jak również budynki zbudowane w stylu alpejskim oraz – typowe dla strefy klimatycznej i pełnionych funkcji – osłonięte werandy, ogrody warzywne i sady na tyłach domów itp. [Kennedy 1996, ss. 3-4].⁹ Tematyka związana pośrednio z ideą „hill stations” została również poruszona w tekście autorstwa wspomnianego już J. C. T. Bakera [2014] dotyczącego krajobrazu na terenach leżących wzdłuż trasy kolejowej do Dżardżylingu w północnej części Indii. Opisując zmieniający się w oknach pociągu Darjeeling Himalayan Railway krajobraz autor pisze o: „gęstym lesie u podnóża gór” i „zwisających gałęziach”, „otwartych przestrzeniach z plantacjami herbaty”, „głębokich przepaściach” i „zbliżaniu się do ośnieżonych szczytów”, jak również o przejechaniu ze strefy roślinności podzwrotnikowej do strefy roślinności umiarkowanej [Baker 2014, s. 144].

Poświęcając uwagę dorobkowi badaczy zajmujących się relacjami między krajobrazem kulturowym a turystyką i rekreacją należy także wspomnieć o kanadyjskiej geografce S. J. Squire, której badania dotyczyły m.in. opisów krajobrazu Lake District (Anglia) w poezji W. Wordswortha i opowiadaniach B. Potter [Squire 1988, 1990, 1993] oraz na Wyspie Księcia Edwarda w Kanadzie [Squire 1996], jak również podróży i wycieczek kobiet-turystek w Górach Skalistych na przełomie XIX i XX w. [Squire 1995].

Podsumowując omawianie literatury zagranicznej dotyczącej relacji zachodzących między krajobrazem kulturowym a turystyką i rekreacją autor tych słów ma świadomość i dokonana kwerenda dotyczy tylko niewielkiej części światowego dorobku w tym zakresie. Znacznie więcej informacji na ten temat można znaleźć w publikacjach autorstwa S. Kulczyk [2013; 2015]. Na uwagę zasługuje zwłaszcza rozprawa habilitacyjna S. Kulczyk, w której autorka zawarła m.in. wyniki analizy obejmującej zawartość artykułów, jakie ukazały się w latach 2000-2010 w czasopismach naukowych „Annals of Tourism Research”, „Landscape and Urban Planning”, „Landscape Ecology” i „Tourism Geographies”. Wśród badaczy reprezentujących kierunek krajobrazowy są one znane z tego, że są w nich często zamieszczane artykuły dotyczące krajobrazu w kontekście turystyki i rekreacji.

⁹ W polskiej literaturze geograficznej temat „hill stations” został dosyć szeroko omówiony w jednym z artykułów zamieszczonych w czasopiśmie „Turystyka” [Kulczyk 2008b].

Okazało się, że spośród podanych tytułów, zdecydowanie najwięcej tekstów poświęconych relacjom zachodzącym między turystyką a krajobrazem ukazało się w „Tourism Geographies” (28 artykułów) [Kulczyk 2013, s. 22].

Na zakończenie tych rozważań trzeba jeszcze wspomnieć o terminie *tourismscape*, który jako jedna z pierwszych użyła M. Jansen-Verbeke [1998], a który do dzisiaj cieszy się dużą popularnością wśród geografów turystyki i rekreacji [Russol, Scarnato 2015; Clark, Nyaupane 2020] i nie tylko nich. Chociaż budzi on skojarzenia z pojęciem „landscape”, to jednak stosujący go autorzy rzadko nawiązują do ujęcia krajobrazowego w opisanym wyżej znaczeniu. Podobnie jest z określeniami *hotelscape*, *sportscape* i *shipscape* [Alfakhri i in. 2018, s. 524], które można rozumieć jako swoiste uszczegółowienie terminów *tourismscape* i *servicescape*. Jako dobitny przykład odchodzenia we współczesnym języku naukowym (czy może branżowym) od tradycyjnego znaczenia niektórych pojęć, może służyć przytoczony artykuł D. Alfakhri i in., w którym określenie *hotelscape* obejmuje organizację i wystrój wnętrza hotelu [Alfakhri i in. 2018].

2.3 Polski wkład w geograficzne badania krajobrazowe w turystyce kulturowej

W odniesieniu do geografii turystyki i rekreacji, w Polsce ujęcie krajobrazowe zaczęto stosować właściwie dopiero w ostatnim ćwierćwieczu. Dotyczy to zarówno badań o charakterze teoretyczno-metodycznym, jak i badań empirycznych. Jako jedną z autorek, która zwróciła uwagę na użyteczność tego podejścia należy uznać A. Krzymowską-Kostrowicką, która już w artykule z 1999 r. zaproponowała własną definicję krajobrazu turystyczno-rekreacyjnego. Według niej może on być rozumiany jako „...fizjonomia środowiska geograficznego oraz subiektywny świat wartości postrzegany przez turystę zgodnie z określonym modelem kultury”, a także jako „...obszar przyrodniczy lub zurbanizowany, w którym turystyka stanowi, przynajmniej okresowo, funkcję dominującą” [Krzymowska-Kostrowicka 1999, za: Skowronek i in. 2013, s. 67].

Charakter metodologiczny mają m.in. studia prowadzone nad podobieństwami i różnicami w rozumieniu przez geografów (i nie tylko) pojęć „krajobraz” oraz „przestrzeń”, „środowisko” i „miejsce” [Kowalczyk, Kulczyk 2008], w których zdecydowanie najwięcej uwagi poświęcono znaczeniu dla badań nad turystyką koncepcji krajobrazu kulturowego. Wśród opracowań o charakterze

metodologicznym należy zaliczyć artykuł W. Andrejczuka, w który słusznie zauważa, że „Każda z rodzajowych grup turystyki jest przestrzennie związana z krajobrazem (naturalnym – ekoturystyka, alpinizm czy kulturowym – speleistyka¹⁰, agroturystyka itd.). (...) Każda z turystyk wchodzi w relacje na wiele sposobów z krajobrazem. Każda z turystyk eksploatuje krajobraz w całości lub ten czy inny jego element, składnik. Każda z turystyk oddziałuje na krajobraz, zmieniając go” [Andrejczuk 2010, s. 19]. Dalej ten sam autor wyróżnia cztery konteksty, w jakim występuje krajobraz: (a) jako walor turystyczny, (b) jako źródło walorów turystycznych, (c) jako środowisko rozwoju turystyki oraz (d) jako obiekt oddziaływania turystyki [Andrejczuk 2010, s. 19]. Zastanawiając się nad coraz większą popularnością ujęcia krajobrazowego w geografii turystyki i rekreacji W. Andrejczuk zwraca uwagę na fakt, że „Geografowie bardziej dostrzegają (bo są w stanie!) całościowe uroki krajobrazu, stanowiące niepodważalną „wartość w sobie”. Chodzi o takie charakterystyki krajobrazu jak: egzotyczność, dzikość, „kulturowość”, typologiczną odrębność, unikatowość, różnorodność, kontrastowość, typowość, malowniczość itd.” [Andrejczuk 2010, s. 20].

Na wyróżnienie w nurcie poświęconym teoretycznym aspektom ujęcia krajobrazowego w badaniach geograficznych nad turystyką i rekreacją zasługują także poglądy A. Richlinga dotyczące zakresu pojęć „krajobraz turystyczny” i „krajobraz rekreacyjny”. Zdaniem cytowanego autora „Związki pomiędzy krajobrazem i rekreacją są intuicyjnie oczywiste” [Richling 2015, s. 301]. W dalszej części swoich wywodów A. Richling pisze „Krajobraz turystyczny, będący pojęciem podporządkowanym, jest definiowany jako system przyrodniczy lub przyrodniczo-antropogeniczny, który wzbudza lub potencjalnie może wzbudzać czasowe migracje ludności poza miejsce stałego zamieszkania. Jest to zatem krajobraz zróżnicowany, którego wiążącą cechą jest zdolność (nie zawsze wykorzystywana) do pełnienia funkcji turystycznej” [Richling 2015, s. 320].¹¹ Problem podstaw teoretycznych podejścia krajobrazowego w badaniach geograficzno-turystycznych został także poruszony w opracowaniu E. Skowronek, M. J. Jóźwik i A. Tuckiego, którzy na podstawie przeglądu światowej i polskiej literatury wyróżniają aż 18 rodzajów sposobów opisywania relacji zachodzących między krajobrazem a turystyką [Skowronek i in. 2013, s. 64-65, tabela 1].

¹⁰ Cytowany autor nie wyjaśnia tego terminu.

¹¹ Przytoczona definicja tylko w bardzo nieznacznym stopniu odbiega od definicji krajobrazu turystycznego zaproponowanej przez cytowanego autora w 2010 r. [Richling 2010, s. 343].

Innym autorem, którego poglądy zasługują na szczególną uwagę, jest M. Pietrzak. Zajmując się krajobrazem rekreacyjnym – który można według niego zdefiniować, jako „...część krajobrazu, wykorzystywana dla celów rekreacji, formująca się i funkcjonująca pod jej wpływem, o dużych atrakcyjności, przydatności i potencjale rekreacyjnym, posiadająca liczne walory turystyczne, właściwie i atrakcyjnie zagospodarowana” – M. Pietrzak zwraca uwagę na fakt, iż krajobraz rekreacyjny jest formą krajobrazu antropogenicznego, który jest „...w istocie swej – specyficznym Terytorialnym Systemem Rekreacyjnym (Priobrażenski, Wiedienin, 1972), obejmującym w związku z tym nie tylko walory przyrodnicze i antropogeniczne, infrastrukturę techniczną, zatrudnionych w obsłudze w ruchu turystycznego i organ nim zarządzający ale także uczestników wypoczynku (rekreantów)”. Kontynuując wywód cytowany autor zauważa, że wśród krajobrazów rekreacyjnych można wyróżnić krajobrazy: (a) „całoroczne i sezonowe (permanentne i okresowe)”, (b) „zagospodarowane i niezagospodarowane”, (c) „aktualne i potencjalne”, (d) „naturalne” i „sztuczne” oraz (e) „docelowe i tranzytowe” [Pietrzak 2010, s. 325]. Chociaż poglądy M. Pietrzaka na istotę krajobrazu rekreacyjnego, a zwłaszcza przytoczona typologia krajobrazów rekreacyjnych mogą wydawać się, że zbyt mocno nawiązują do pełnionych przez nie funkcji, to jednak po głębszym zastanowieniu się można dojść do wniosku, że różnią się one od siebie również swoją fizjonomią, a tym samym w pełni mieszczą się w klasycznych definicjach krajobrazu kulturowego. Z kolei J. Plit [2010] proponuje – w nawiązaniu do użytkowania turystyczno-rekreacyjnego – podział krajobrazów na: (a) krajobrazy naturalne i seminaturalne, (b) tradycyjne krajobrazy kulturowe, (c) krajobrazy nowoczesnego rolnictwa i krajobrazy masowej turystyki, (d) krajobrazy antropogeniczne terenów zurbanizowanych oraz zdewastowanych, a także (e) krajobrazy sztuczne (kreowane przez człowieka w różnych celach, m.in. dla potrzeb wypoczynku i rekreacji).

Szerokie traktowanie krajobrazu kulturowego proponują także M. Żemła i A. Żemła-Siesicka [2010] w artykule teoretyczno-metodycznym ukazującym przydatność ujęcia krajobrazowego dla oceny konkurencyjności obszarów recepcji turystycznej. Zdaniem piszącego te słowa, tekst ten można uznać za wzorzec dla badaczy zamierzających zajmować się prowadzeniem tego rodzaju badań.

Z kolei B. Włodarczyk ogranicza w zaproponowanej przez siebie definicji krajobrazu turystycznego do fizjonomii krajobrazu, niewzględniając w niej elementów niematerialnych. Jego zdaniem „...krajobraz turystyczny to fizjonomia przestrzeni

turystycznej będąca syntezą elementów przyrodniczych i kulturowych oraz efektów aktywności turystycznej człowieka w tej przestrzeni” [Włodarczyk 2009, s. 90/84, 2011b, s. 294]. Rozwijając swoją myśl cytowany autor uważa, że krajobraz turystyczny:

- (a) „...jest trzecim wymiarem (fizjonomią) przestrzeni turystycznej...”,
 - (b) „...jest wyrazem stopnia rozwoju określonej funkcji w przestrzeni geograficznej (w tym przypadku funkcji turystycznej)...”,
 - (c) „...jest wyrazem swoistych „tradycji miejsca”, bowiem może on mieć także charakter historyczny i być wyrazem ewolucji (ciągłości historycznej) krajobrazu kulturowego określonej przestrzeni...”,
 - (d) „...powstaje w wyniku usuwania lub (częściej) dodawania elementów do krajobrazu „przedturystycznego” (zarówno przyrodniczego, jak i kulturowego niepowstałego w wyniku rozwoju funkcji czy aktywności turystycznej), stając się kolejną „warstwą” krajobrazu kulturowego...”,
 - (e) „...nie jest tylko efektem następstw, ale także współwystępowania zjawisk, więc nie można go traktować jako element statyczny, głównie materialny...”,
 - (f) „...ma charakter relacyjny, czyli jest efektem relacji człowiek turysta-przestrzeń geograficzna (środowisko geograficzne) zarówno w części przyrodniczej jak i kulturowej...”,
 - (g) „...ulega zmianom ewolucyjnym oraz różnego rodzaju przekształceniom rewolucyjnym, można więc powiedzieć, że ma swoją historię...”,
 - (h) „...jest postrzegany często poprzez symbole, wrażenia, wartości...”
- [Włodarczyk 2009, s. 92/85-86; 2011b, s. 297-298].

Wczytując się w treść przytoczonych cytatów, warto jedynie zauważyć, że ustosunkowując się do własnej definicji krajobrazu turystycznego, B. Włodarczyk wymienia jednak również jego elementy o charakterze niematerialnym. Tym samym można przyjąć, że mimo iż nie uczynił to w definicji, B. Włodarczyk postrzega krajobraz turystyczny w sposób zbliżony do „klasycznej” koncepcji krajobrazu kulturowego.

Jednym z powodów, dlaczego studia nad istotą krajobrazu turystycznego mają tak duże znaczenie, jest myśl wyrażona przez E. Skowronek, M. J. Jóźwik i A. Tuckiego, których zdaniem „Krajobraz turystyczny, tworzony przez człowieka w celu zaspokojenia jego potrzeb, powinien być bowiem kształtowany zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju, a więc wszelkie działania zmierzające do

wykorzystania jego zasobów i walorów powinny mieć na względzie zachowanie harmonii między środowiskiem przyrodniczym, kulturowym oraz działalnością społeczno-gospodarczą” [Skowronek i in. 2013, s. 64].

Przechodząc do omawiania dorobku polskiej geografii turystyki i rekreacji obejmującego badania empiryczne z wykorzystaniem ujęcia krajobrazowego, należy na wstępie zauważyć, że znaczna część z nich dotyczy przyrodniczych aspektów krajobrazu, bądź krajobrazu co prawda zawierającego komponenty przyrodnicze i antropogeniczne, ale ze szczególnym zwróceniem uwagi na ten pierwszy [Kulczyk, Lewandowski 2006; Fornal-Pieniak, Żarska 2014]. Przykładem studiów dotyczących przyrodniczych elementów krajobrazu mogą być badania przeprowadzone przez K. Podhorodecką. Polegały one na zaprezentowaniu respondentom (studentom) zdjęć przedstawiających różne krajobrazy przyrodnicze Polski, które następnie miały zostać przez nich ocenione pod względem atrakcyjności krajobrazu [Podhorodecka 2016].

Uwzględnianie cech środowiska przyrodniczego występuje także w niektórych opracowaniach, które w tytule zawierają sformułowania dotyczące estetycznych aspektów krajobrazu kulturowego [Bezkowska 2005; Pukowiec, Kurda 2013]. Oczywiście nie jest to żadnym zarzutem, ale jedynie konstatacją wynikającą z tego, iż do niedawna w Polsce ujęcie krajobrazowe było stosowane przede wszystkim przez badaczy reprezentujących geografie fizyczną. Na tym tle wyróżniają się badania przeprowadzone w Zwierzyńcu (województwo lubelskie), w których uwzględniono nie tylko przyrodnicze i kulturowe elementy krajobrazu turystycznego, ale również psychologiczne aspekty związane z ich odbiorem [Skowronek i in. 2014]. W nurcie tym mieszczą się również zasygnalizowane wcześniej badania M. Pietrzaka [2010], jak również badania S. Kulczyk [2013], w których rozważania teoretyczne zostały poparte przez dogłębne studia empiryczne. Przykładem badań, w których uwzględniono wpływ turystyki na krajobraz w ujęciu przypominającym nieco koncepcję krajobrazu kulturowego „szkoły Berkeley” można uznać studia E. Moskal i M. Hurby [2011] dotyczące Równiny Biłgorajskiej, jak również badania S. Kulczyk nad transformacją krajobrazu winiarskiego Burgundii (Francja). W badaniach tych wykazano przekształcenie się Burgundii z regionu uprawy winorośli i produkcji wina w region turystyczny, w którym wytwarzanie wina ma nadal znaczenie, ale turystów w dużej mierze przyciągają związane z winem wydarzenia kulturalne i rozrywkowe [Kulczyk 2020, s. 123-129]. Natomiast

w badaniach na Roztoczu przeprowadzonych przez B. Sowińską [2011] główny nacisk położono na stopień zachowania i ochronę dziedzictwa kulturowego, pomijając sferę niematerialną krajobrazu kulturowego oraz elementy przyrodnicze. Również

Aspekt krajobrazowy bardzo wyraźnie można także dostrzec w tekście dotyczącym walorów turystycznych małych miast w Polsce, którego autor zwrócił uwagę, że dla turystów szczególnie istotne jest spostrzeganie miasta jako całości, dostrzeganie elementów przestrzeni miejskiej, jak również architektura budynków i związane z nią detale [Kosiński 2002, s. 35-36]. Podobne podejście zawierają studia nad krajobrazem (traktowanym jednak nie jako krajobraz kulturowy, ale jako terytorialny system społeczny) polskiej części Spisza, w których zajęto się środowiskiem kulturowym obszarów wiejskich z uwzględnieniem układu osadniczego wsi, typów zagród oraz typowych cech architektury [Orzechowska-Kowalska, Kowalski 1991, s. 117-119]. Z kolei w dotyczących pobliskiej Ziemi Sądeckiej badaniach przeprowadzonych przez L. Mazanka zwrócono uwagę na kwestię ulokowania (wkomponowania) obiektów architektonicznych w otaczający je krajobraz z uwzględnieniem jego komponentów przyrodniczych [Mazanek 1990, s. 100-102]. Związki między elementami środowiska przyrodniczego a obiektami antropogenicznymi stały się przedmiotem analizy również w badaniach dotyczących możliwości wykorzystania turystyczno-rekreacyjnego XIX- i XX-wiecznych fortyfikacji Poznania [Wilkaniec, Chojnacka 2010]. Krajobrazu kulturowego Poznania – ale w bardzo niewielki stopniu z uwzględnieniem aspektu przyrodniczego – dotyczą również badania podjęte przez D. Matuszewską [2011], która zajmowała się oceną atrakcyjności wizualnej zabudowy miejskiej.

Omawiając zagraniczną literaturę przedmiotu wspomniano o nowych pojęciach, które coraz częściej funkcjonują w języku naukowym, a które mimo pozorów mają niewiele wspólnego z pierwotnym znaczeniem terminów, do których nawiązują. Jednym z takich określeń jest „tourismscape”, które zaczyna być używane również w literaturze polskiej, czego dowodem może być artykuł przedstawiający wyniki badania H. Doroz [2018] w miejscowościach Eger i Hortobágy (Węgry).

Podobnie, jak ma to miejsce w przypadku literatury zagranicznej, publikacje polskich autorów, w których uwzględniono podejście typowe dla kierunku krajobrazowego w geografii znajdują się w bardzo różnych czasopismach. Dotyczy to zarówno tekstów poświęconych krajobrazowi przyrodniczemu, jak i krajobrazowi

kulturowemu. W tym pierwszym przypadku czasopismem, w którym najczęściej są zamieszczane artykuły dotyczące ujęcia krajobrazowego w badaniach nad turystyką i rekreacją są bez wątpienia „Problemy Ekologii Krajobrazu”. Natomiast wyniki badań poświęconych turystyce kulturowej w ujęciu krajobrazowym są często publikowane w „Pracach Komisji Krajobrazu Kulturowego”, co nie oznacza, iż nie można ich znaleźć w takich czasopismach, jak „Turizm/Tourism”, „Folia Turistica”, „Turystyka i Hotelarstwo”, czy w seriach wydawniczych „Warsztaty z Geografii Turyzmu” oraz „Turystyka i Rekreacja – Studia i Prace”. Nie należy przy tym zapominać o pracach zbiorowych, których niektóre rozdziały są często poświęcone badaniom krajobrazowym nad turystyką kulturową. Jedną z takich książek jest opublikowana w 2007 r. praca zbiorowa (redaktorem naukowym był Z. Mikulski) „Znaczenie badań krajobrazowych dla zrównoważonego rozwoju. Profesorowi Andrzejowi Richlingowi w 70. rocznicę urodzin i 45-lecie pracy naukowej”, która ukazała się nakładem Wydziału Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego.

Kończąc przedstawione wyżej rozważania, wynikające z nich wnioski można ująć w kilku punktach, które oczywiście nie wyczerpują problemu.

Po pierwsze, chociaż ujęcie krajobrazowe ma w studiach geograficznych tradycje sięgające XIX w., to jednak stosunkowo rzadko było stosowane w badaniach nad turystyką i rekreacją. Wyjątkiem są badania nad historią turystyki.

Po drugie, praktycznie do czasów obecnych podejście krajobrazowe w badaniach nad turystyką i rekreacją obejmuje przede wszystkim ich aspekty przyrodnicze. Dotyczy to szczególnie badań nad oceną i waloryzacją zasobów (walorów, atrakcji) turystycznych. W tym miejscu trzeba dodać, że mimo stosowania terminu „krajobraz”, w badaniach tych często sięga się do metod i technik typowych dla geografii neopozytywistycznej i geografii behawioralnej, a nie klasycznego ujęcia krajobrazowego. Piszący te słowa nie czyni z tego zarzutu, gdyż w przypadku wielu badanych obiektów wszystkie podejścia są wskazane i wcale nie muszą się wykluczać.

Po trzecie, koncepcja krajobrazu kulturowego jest na ogół stosowana podczas badań obejmujących całokształt uwarunkowań dla rozwoju na danym obszarze turystyki i rekreacji. Rzadko tego rodzaju ujęcie dotyczy badań obejmujących turystykę kulturową. Wynika z tego kolejna – czwarta już – refleksja. Otóż trudno wydzielić grupy zagadnień z zakresu turystyki kulturowej, które byłyby badane z użyciem ujęcia krajobrazowego. Może pewnym wyjątkiem jest turystyka literacka.

Na ogół przedmiotem badań z wykorzystaniem podejścia krajobrazowego są bądź obszary (miejscowości) o zróżnicowanych walorach kulturowych, bądź bardzo konkretne dziedziny turystyki kulturowej, co utrudnia uogólnianie otrzymanych wniosków. Również i w tego rodzaju badaniach trudno niekiedy stwierdzić, czy ich autorzy kierowali się założeniami ujęcia krajobrazowego, czy przyjęli podejście typowe dla geografii behawioralnej, czy może jednocześnie świadomie lub nieświadomie zastosowali oba podejścia.

3. Opis kolekcji tematycznej

Na dzień 30.09.2020 kolekcja tematyczna „Krajobrazowe aspekty w turystyce kulturowej” składa się z 39 artykułów, wyselekcjonowanych ze wszystkich tekstów opublikowanych od początku funkcjonowania czasopisma „Turystyka kulturowa”. Na początku należy podkreślić, iż wybór tekstów był procesem złożonym, bowiem w pierwszej kolejności należało przyjąć jednoznaczne kryteria doboru poszczególnych artykułów, przyjmując jednocześnie założenie o wielowymiarowości samego tytułowego określenia. Podobnie jak w innych kolekcjach teksty pochodzą z różnych lat, z czego najwięcej przypada jednak na rok 2014 (8 publikacji) oraz 2016 (6 publikacji).

W niniejszym podrozdziale zostaną przedstawione zatem wybrane zakresy tematyczne, według których można pogrupować roboczo uwzględnione w kolekcji teksty. Punktem wyjścia do wskazania konkretnych obszarów jest przywołany już w dotychczasowej treści artykuł W. Adrejczyka [2010, s.19], w którym autor wskazuje „cztery konteksty, w jakich występuje krajobraz: walor turystyczny, źródło walorów turystycznych, środowisko rozwoju turystyki oraz obiekt oddziaływania turystyki”. Z pomocą w przyjęciu konkretnych kryteriów przychodzi również spojrzenie S. Kulczyka [2013, s. 22], która dokonując uporządkowania tematyki badań z zakresu turystyka-krajobraz w wybranych czasopismach naukowych z lat 2000-2010 wskazała konkretne zagadnienia, pozwalające na wyróżnienie tekstów tj.: „metodologia badań, planowanie i ochrona krajobrazu”, „percepcja krajobrazu”, „kreacja krajobrazu”, „przyrodnicze walory krajobrazu”, „kulturowe walory krajobrazu”, „znaczenie ekonomiczne krajobrazu”, „zmiany krajobrazu w kontekście turystyki”, „funkcjonowanie krajobrazu”.

Bazując zatem na złożoności proponowanych spojrzeń, a jednocześnie dokonując niejako ich generalizacji, finalnie teksty zawarte w kolekcji tematycznej „Krajobrazowe aspekty w turystyce kulturowej” zostały podzielone na następujące

podgrupy tematyczne, ilustrujące poszczególne obszary badawcze (dla których oczywiście płaszczyzną odniesienia jest szeroko rozumiana turystyka kulturowa – celowo bez powtarzania każdorazowo tego sformułowania):

- Badawcze oraz aplikacyjne aspekty w spojrzeniu krajobrazowym;
- Aspekty wizualne krajobrazu oraz prezentacja krajobrazu w ujęciu kartograficznym;
- Przyrodnicze aspekty krajobrazu i jego ochrona (zasoby – walory – atrakcje);
- Kulturowe aspekty krajobrazu (zasoby – walory – atrakcje);
- Krajobraz w kontekście wybranych form turystyki;
- Krajobraz w kontekście różnych wymiarów przestrzennych turystyki.

Do pierwszej grupy tekstów można zaliczyć opracowanie, wspomnianej już w dotychczasowej części opisu kolekcji badaczki [Urszuli Mygi-Piątek](#), która identyfikując cechy współczesnej turystyki (m.in. jej dynamikę, kreowanie różnorodnych form i odmian), wskazuje jednocześnie ich oddziaływanie na krajobraz. Szczególnie zaznacza sytuację tzw. „wykrzywiania obrazu autentycznego krajobrazu”, poprzez powstawanie jego kopii, makiet oraz hybryd przestrzennych. Interesujący jest również artykuł [Sylwii Kulczyk](#) dotyczący atrakcyjności turystycznej krajobrazu w ujęciu systemowym. W tekście Autorka przedstawia, ilustrując różnymi przykładami, dwie procedury (indukcyjną i dedukcyjną) zapoznawania się turystów z krajobrazem, a także odnosi się do zarządzania atrakcyjnością turystyczną obszaru recepcji turystycznej.

Warto również zwrócić uwagę na teksty w tej kategorii o charakterze aplikacyjnym. Artykuł [Tomasza Adamczyka i Marka Nowackiego](#) oceny atrakcyjności krajoznawczej sześciu destynacji żeglarskiej turystyki czarterowej, a wykorzystywanym w procesie badawczym podejściem jest zastosowanie metody analitycznego hierarchicznego procesu. Z kolei w swoim kolejnym tekście [Sylwia Kulczyk](#) omawia możliwości zastosowania koncepcji usług ekosystemowych w badaniach nad turystyką kulturową na przykładzie obszaru Wielkich Jezior Mazurskich. Posługując się metodą analizy treści materiałów krajoznawczych wspartą obserwacjami terenowymi przeprowadzono inwentaryzację kulturowych usług ekosystemowych akwenów tworzących szlak Wielkich Jezior Mazurskich. [Jacek Borzyszkowski](#) odnosi się z kolei do problemu rozwoju turystyki kulturowej w dokumentach planistycznych wybranych krajów europejskich, poddając analizie

kilka elementów planowania strategicznego, w tym m.in. analizę SWOT, wizję, cele strategiczne, podstawowe produkty turystyczne oraz podmioty odpowiedzialne za rozwój turystyki kulturowej.

Do drugiej grupy tekstów, dotyczących aspektów wizualnych krajobrazu oraz jego prezentacji w ujęciu kartograficznym można bez wątpliwości włączyć artykuł [Ewy Skotnicznej](#), podejmujący wątek albumów malowniczych z widokami zabytków architektury oraz ich wpływu na rozwój zainteresowań krajoznawczych na ziemiach polskich w XIX wieku. Wartością tekstu jest szeroki katalog opisanych wydawnictw, jak również umieszczenie w tekście poszczególnych reprodukcji. Kolejne teksty w tej kategorii są związane z elementami kartograficznymi. [Krzysztof Księski](#) oraz [Kamil Nieścioruk](#) wykorzystują metody kartograficzne do prezentacji przestrzennych aspektów uczestnictwa w Festiwalu Fantastyki Falkon w Lublinie, wskazując, że wykonane mapy umożliwiły wskazać dodatkowe zależności.

[Andrzej Kowalczyk](#) w jednym ze swoich tekstów porusza zagadnienie treści i formy map wykorzystywanych w turystyce historyczno-militarnej, przedstawiając zarówno założenia teoretyczne dotyczące wymogów, uwzględniając możliwe zróżnicowanie doświadczeń odbiorców, jak i przywołując przykłady konkretnych map. Z kolei w innym artykule ten sam Autor – [Andrzej Kowalczyk](#) prezentuje rolę, jaką pełniły i pełnią w turystyce kulturowej tradycyjne formy przekazu graficznego, a mianowicie mapy, oraz nowe rozwiązania, które określa się ogólnym mianem „geowizualizacja”. Swoistym wyróżnikiem tekstu jest zilustrowanie omawianych zagadnień przykładami fragmentów map oraz zrzutami ekranowymi pobranymi z konkretnych narzędzi elektronicznych.

Przechodząc do następnej kategorii dotyczącej przyrodniczych aspektów krajobrazu i jego ochrony warto podkreślić, że włączenie do niej poszczególnych tekstów oczywiście nie zamyka ich wielowątkowego charakteru, tj. powiązań również kulturowych jak i możliwości odniesienia do kolejnych grup – np. obrazujących zróżnicowanie tematyczne lub przestrzenne. Niemniej, przyjęto iż fakt użycia w samym tytule różnych zasobów i walorów przyrodniczych jako osi tekstu pozwala na wydzielenie tej równie istotnej grupy opracowań. [Aleksandra Machnik i Rafał Kurczewski](#) opisują zatem wybrane zagadnienia dotyczące motywów przyrodniczych w kulturze, zwrócić uwagę na możliwości wykorzystania zasobów i walorów dziedzictwa przyrodniczego w rozwoju różnych form turystyki kulturowej na terenach wiejskich. [Magdalena Czarnecka](#) przybliży koncepcję Ebenezera Howarda oraz

brytyjskie realizacje miast-ogrodów, a następnie dokonuje egzemplifikacji na przykładzie warszawskiej dzielnicy Włochy, dokonując analizy projektu „Miasto Ogród Włochy” zapoczątkowanego przez aktywnych mieszkańców i realizowanego we współpracy z Urzędem Dzielnicy. Do zupełnie innej kategorii walorów przyrodniczych sięga [Agata Stefanowska](#), przedstawiając zmiany roli rzeki w zagospodarowaniu wybranych stolic europejskich w wymiarze czasowym, zwłaszcza pod względem wykorzystania rzeki, jako atrakcji turystycznej.

Tematy z pogranicza przyrody i kultury podejmuje również Andrzej Kowalczyk, opisując po pierwsze [atrakcyjność turystyczną parków na obszarach miejskich](#), przywołując m.in. dane pochodzące z rankingów obejmujących światowe czołowe parki miejskie, a następnie przedstawiając wybrane przykłady tych obszarów w miastach Europy (Praga i Madryt) oraz świata (Ishafan w Iranie oraz Victoria w Hongkongu). W drugim ze swoich tekstów, tematycznie powiązanych z omawianą kategorią [Andrzej Kowalczyk](#) zabiera czytelnika w podróż na Lanzarote, aby poprzez przykłady z tej hiszpańskiej wyspy, a szczególnie projekty autorstwa Cesara Manrique zilustrować praktyczne zastosowanie w architekturze i planowaniu zagospodarowania przestrzennego continuum przyroda-kultura, bliskiego zarówno fenomenologii, jak i koncepcji turystyki zrównoważonej.

Wreszcie, warto wyróżnić kolejny artykuł, który mimo, że w dużym stopniu dotyczy wątków kulturowych ma jednak także konotacje przyrodnicze. To tekst [Małgorzaty Chojnackiej i Moniki Paluch](#), będący próbą prezentacji części potencjału turystyki kulturowej Mazowsza Zachodniego poprzez przybliżenie najważniejszych informacji o zabytkowym zespole pałacowo-parkowym w Radziejowicach. Autorki w swojej narracji przekonują czytelnika, że to właśnie połączenie zabytkowego charakteru miejsca z niepowtarzalnym przyrodniczo otoczeniem warunkuje jego właściwe funkcjonowanie i rozpoznawalność w skali daleko wykraczającej poza tytułowe Mazowsze Zachodnie.

W podobnym nurcie powstał artykuł [Piotra Kociszewskiego](#), dotyczący relacji między dziedzictwem przyrodniczym, a kulturowym w skali regionu, na przykładzie Podlasia. Rozważania odniesiono przede wszystkim do skali administracyjnego województwa, jak również w ramach przywołania konkretnego przykładu – do miasta i gminy Drohiczyn, malowniczo położonego nad rzeką Bug.

Kolejna kategoria, dotycząca kulturowych aspektów krajobrazu jest niezwykle pojemna, stąd celowo przywołane zostaną wybrane teksty, ukazujące szerokie

spektrum zawartych w tym obszarze tematycznym wątków. Po pierwsze są to opracowania przedstawiające potencjał konkretnych regionów w Europie i na świecie. W tym kontekście [Ewa Malchrowicz](#) przedstawia Półwysep Iberyjski, akcentując atrybuty Portugalii i Hiszpanii w odniesieniu do wybranych form turystyki kulturowej. [Michalina Lewandowska](#) prezentuje, w jej opinii nie do końca doceniony, potencjał wschodnich regionów Turcji.

Po drugie, pozostając w tej kategorii można sięgnąć do zagadnienia szlaków kulturowych, co czyni [ekspert w tym temacie - Armin Mikos von Rohrscheidt](#), przybliżając przykład Niemieckiego Szlaku Bajek. Na przykładzie analizy tego wzorcowo zaprojektowanego i koordynowanego tematycznego systemu zwiedzania, wykonanej zgodnie z kompleksową metodą analizy potencjału turystycznego, ukazane zostają najważniejsze funkcje szlaków tematycznych jako produktów turystyki kulturowej, odpowiadające postulatом formułowanym ze strony jej organizatorów i badaczy

Z kolei [Jarosław Uglis, Anna Jęczyńsk, Aleksandra Spychała](#) podejmują zagadnienie obszarów chronionych – tj. wielkopolskich parków krajobrazowych, obejmując swoją kwerendą 44 gmin województwa wielkopolskiego i wskazując, że w badanym rejonie istnieje ponad tysiąc obiektów dziedzictwa kulturowego. Jeszcze inne spojrzenie reprezentuje [Agnieszka Lisowska](#), poruszając wątek obszarów przemysłowych, a dokładniej poeksploatacyjnych i ich zagospodarowania pod kątem różnych form turystyki.

Przykładami tekstów, które można zaliczyć do kolejnej kategorii, odnoszącej się do krajobrazu w kontekście wybranych form turystyki są m.in. artykuły odnoszące się do turystyki historycznej ([Brigida Zuromskaite](#) opisuje ją na przykładzie Litwy) lub turystyki sentymentalnej ([Natalia Tomczewska-Popowycz](#) przybliża jej wątek na Kresach Wschodnich na przykładzie Obwodu Tarnopolskiego, gdzie znajdował się znany w okresie międzywojennym kurort Zaleszczyki).

[Dominika Barcz i Jacek Cieśliewicz](#) dokonują próby charakterystyki stanu turystyki archeologicznej w Poznaniu a następnie określenia, czy ten rodzaj turystyki ma szanse na dalszy rozwój w mieście, ilustrując swoje rozważania m.in. przykładem Ostrowa Tumskiego. [Zespół autorów pod kierunkiem Wojciecha Zgłobickiego](#) podejmuje z kolei wątek wzajemnych relacji pomiędzy walorami kulturowymi i geoturystycznymi obiektów położonych na obszarze Polski, poprzez działania badawcze – analizę cech obiektów znajdujących się w Centralnym Rejestrze

Geostanowisk Polski oraz położonych na obszarze istniejących geoparków i posiadających walory kulturowe (geostanowiska kulturowe).

Do niezwykle interesującego zagadnienia turystyki kulinarnej odnosi się [Andrzej Kowalczyk](#), jednak nie jak często czynią autorzy od strony produktowej lub strukturalnej, lecz właśnie przestrzennej, wskazując podobieństwa i różnice pomiędzy dwoma pojawiającymi się podejściami badawczymi, tj. ‘geograficznym’ i ‘niegeograficznym’.

Wreszcie, nie można pominąć ostatniej kategorii tj. krajobrazu w różnych wymiarach przestrzennych, a dokładniej wskazania tekstów poruszających odpowiednio zagadnienia turystyki np. na obszarach odpowiednio wiejskich lub miejskich. W tej pierwszej grupie można znaleźć m.in. opracowanie [Justyny Mokras-Grabowskiej](#), która w swoim procesie badawczym podejmuje próbę określenia potencjału i możliwości rozwoju turystyki kulturowej obszarów wiejskich w Polsce, z uwzględnieniem zróżnicowania regionalnego. Natomiast [Dariusz Dąbrowski](#) prezentuje potencjał turystyczny obszaru jaki tworzą wiejskie kościoły gotyckie usytuowane na Ziemi Chełmińskiej w liczbie 72, a także możliwe trasy turystyczne z przeznaczeniem dla turysty zmotoryzowanego oraz rowerowego

Duża grupa artykułów dotyczy definitywnie miast i ich poszczególnych atrybutów. [Łukasz Kędziora i Armin Mikos von Rohrscheidt](#) zajmują się w swoim opracowaniu rolą turystycznych tras miejskich, na przykładzie Nowego Orleanu. Z kolei [Joanna Orzechowska](#) zabiera czytelnika w podróż do Łodzi, a dokładniej na wycieczkę śladem łódzkich podwórek przy ulicy Piotrkowskiej.

[Mirosław Marczak i Aleksander Szwichtenberg](#) przybliżają potencjał i możliwości rozwoju turystyki kulturowej w Koszalinie, m.in. charakteryzując walory kulturowe miasta, jak i funkcjonowanie najważniejszych instytucji kultury oraz organizację imprez kulturalnych. [Paulina Tomczykowska](#) przywołuje kategorię „miasta kreatywnego”, ukazując w jaki sposób największe miasta województwa kujawsko-pomorskiego: Bydgoszcz i Toruń, wykorzystują dziedzictwo kulturowe i potencjał turystyki kulturowej. Wreszcie, [Agata Stefanowska oraz Karolina Malec](#) przybliżają wątek Zamościa, przedstawiając założenia i działania związane z rewitalizacją Starego Miasta oraz prezentując wyniki badań wśród mieszkańców historycznej stolicy Ordynacji Zamoyskich.

4. Kierunki pożądaných badań i zachęta dla autorów

Zawarte w pierw w szerokim przeglądzie literatury informacje, a następnie opis kolekcji tematycznej powodują, że przywołany wątek stanowi bardzo szeroki zakres tematyczny, tym samym wskazanie konkretnych kierunków pożądaných badań nie jest jednoznaczne. Wręcz przeciwnie, warto podkreślić, że interdyscyplinarność krajobrazowych aspektów w turystyce kulturowej powoduje, że przyszłe badania mogą obejmować jednocześnie wiele kontekstów.

Niemniej, nawiązując do przyjętych kategorii tematycznych w opisie kolekcji można spróbować w ich ramach wskazać interesujące wątki.

Badawcze oraz aplikacyjne aspekty w spojrzeniu krajobrazowym

Warto byłoby zaprosić do współpracy autorów reprezentujących różne środowiska badawcze, tak aby przedstawić szerokie spojrzenie metodologiczne. Jednocześnie należy zwrócić uwagę na właśnie aspekt aplikacyjny, a więc poszukiwanie takich kontekstów badawczych, których wnioski mogą być wykorzystane przez otoczenie zewnętrzne.

Aspekty wizualne krajobrazu oraz prezentacja krajobrazu w ujęciu kartograficznym

W tej kategorii tematycznej po pierwsze warto poszukiwać badań i rozważań dotyczących aspektów wizualnych krajobrazu, w obliczu m.in. współczesnej jego zmian, a przede wszystkim degradacji, która może przyjmować różnorakie formy oraz wkraczać w jego poszczególne wymiary. Ponadto należy kontynuować badania w różnych skalach przestrzennych. Wreszcie, niezwykle istotne jest podjęcie wątków wykorzystania nowoczesnych technik i metod kartograficznych do właściwej prezentacji krajobrazu i jego aspektów. Pojawia się także wątpliwość jak będzie zmieniało się poznawanie krajobrazu, a przez to jego percepcja wraz z coraz większą popularnością „zwiedzania wirtualnego”, przy wykorzystaniu nowych rozwiązań w tym zakresie.

Przyrodnicze aspekty krajobrazu i jego ochrona (zasoby – walory – atrakcje) i kulturowe aspekty krajobrazu (zasoby – walory – atrakcje)

Przy omawianiu możliwych zakresów tematycznych dalszych badań wydaje się, że dwie powyższe kategorie można spróbować scharakteryzować wspólnie. To co bowiem wydaje się istotne dla każdej z nich to przede wszystkim podjęcie tematyki

nowości i innowacji w zakresie funkcjonowania walorów i atrakcji turystycznych, z punktu widzenia aspektów krajobrazowych. Mowa tutaj o zarówno nowych kategoriach obiektów działających jako atrakcje, ale także np. zawłaszczania przestrzeni turystycznej przez mocno inwazyjne atrakcje, wręcz określane „pułapkami turystycznymi”, niejednokrotnie naturalne walory krajobrazowe. Istotne wydaje się też rozpoznawanie nowych rozwiązań i trendów w zakresie interpretacji dziedzictwa, właśnie z perspektywy aspektów krajobrazowych.

Krajobraz w kontekście wybranych form turystyki oraz różnych wymiarów przestrzennych turystyki

Podobnie jak powyżej również tutaj można dokonać połączenia kategorii, wskazując, iż to co najistotniejsze to zwrócenie uwagi na nowe trendy i niszowe rozwiązania. Coraz częściej, także w obliczu COVID-19 mówi się o daleko idącej indywidualizacji potrzeb potencjalnych klientów, ich zachowań turystycznych, a przez to w odpowiedzi – kreowania coraz bardziej wysublimowanych form aktywności turystycznych. Warto zatem charakteryzować je, także z punktu widzenia aspektów krajobrazowych. Nawiązując z kolei do różnych wymiarów przestrzennych warto wyjść poza opisany dotychczas schemat podziału na obszary miejskie i wiejskie i zająć się tzw. nowymi wymiarami przestrzeni turystycznej, lecz także procesami ją zmieniającymi, zarówno w aspekcie pozytywnym, jak i negatywnym.

Reasumując, wydaje się, na podstawie dokonanej analizy, iż najbardziej właściwym kierunkiem jest zachęcenie do stworzenia w nowym roku kalendarzowym 2021 roku numeru tematycznego, poświęconego właśnie krajobrazowym aspektom w turystyce kulturowej i zaproszenie do współpracy potencjalnych autorów z różnych ośrodków badawczych, reprezentujących różne kierunki i podejścia badawcze.

Literatura

- Alfakhri D., Harness D., Nicholson J., Harness T., 2018, The role of aesthetics and design in hotelscape: A phenomenological investigation of cosmopolitan consumers, *Journal of Business Research*, 85, 523-531
- Andrejczuk W., 2010, Krajobraz a turystyka: aspekt konceptualny/Landscape and tourism: conceptual aspect, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 14, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, 15-24

- Baigent E., 2011, Revealing the city in maps: Bath seen, built, and imagined, *Journal of Historical Geography*, 37, 3, 385-389
- Baker J. C. T., 2014, Mobility, tropicality and landscape: the Darjeeling Himalayan Railway, 1881-1939, *Journal of Historical Geography*, 44, 133-144
- Balon J., 2010, Atrakcyjność krajobrazu górskiego – stała czy przygodna?, [w:] Richling A. (red.), *Krajobrazy rekreacyjne – kształtowanie, wykorzystanie, transformacja. Problemy Ekologii Krajobrazu t. XXVII*, 23-28
- Barickman B. J., 2014, Not many flew down to Rio: tourism and the history of beach-going in twentieth-century Rio de Janeiro, *Journal of Tourism History*, 6, 2-3, 223-241
- Basso M., 2020, Geneza i ewolucja krajobrazu winiarskiego Prosecco (Włochy), [w:] Makowski J., Miętkiewska-Brynda J. (red.) *Krajobrazy winiarskie Europy*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, s. 133-148
- Bayraktar Tellan E., 2016, Pera inns: the emergence of hosting as a business in Istanbul in the first half of the nineteenth century, *Journal of Tourism History*, 8, 2, 127-146
- Benediktsson, K., 2007: "Scenophobia", geography and the aesthetic politics of landscape, *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, 89, 3, 203-217
- Bezowska G., 2005, Znaczenie estetyki krajobrazu w określaniu walorów turystycznych, *Turystyka i Hotelarstwo*, 8, 43-59
- Binimelis Sebastián J., Ordinas Garau A., 2020, Toponimia jako narzędzie rekonstrukcji krajobrazu winiarskiego Majorki, [w:] Makowski J., Miętkiewska-Brynda J. (red.) *Krajobrazy winiarskie Europy*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, s. 165-180
- Blennow A., 2019, *Wanderers and wonders. The medieval guidebooks to Rome*, [w:] Blennow A., Fogelberg Rota S. (red.) *Rome and the guidebook tradition. From the Middle Ages to the 20th century*, De Gruyter, Berlin – Boston, 33-87,
<https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/23535/1006611.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (10.10.2020)
- Brodie A., 2012, Scarborough in the 1730s – spa, sea and sex, *Journal of Tourism History*, 4, 2, 125-153
- Carr A., 2004, Mountain places, cultural spaces: the interpretation of culturally significant landscapes, *Journal of Sustainable Tourism*, 12, 5, 432-459
- Chapman A., Light D., 2011, The 'heritagisation' of the British seaside resort: the rise of the 'old penny arcade', *Journal of Heritage Tourism*, 6, 3, 209-226
- Chen Z., 2016, Romance with the periphery: Chinese travel writing about the 'frontier' during the Nanjing Decade (1927-1937), *Journal of Tourism History*, 8, 3, 215-238
- Clark C., Nyaupane G. P., 2020, Connecting landscape-scale ecological restoration and tourism: stakeholder perspectives in the great plains of North America, *Journal of Sustainable Tourism*, 28, 1-19,
https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09669582.2020.1801698?ai=z4&mi=3fqos_o&af=R (20.10.2020)
- Clark I. D., 2014, Lal Lal Falls scenic reserve, [w:] Clark I. D. (red.) *An historical geography of tourism in Victoria, Australia – case studies*, De Gruyter Open Ltd, Warsaw/Berlin, 15-35
- Cross G., 2012, Saratoga Springs: from genteel spa to Disneyified family resort, *Journal of Tourism History*, 4, 1, 75-84

- Degórski M., 2005, Krajobraz jako obiektywna wizualizacja zjawisk i procesów zachodzących w megasystemie środowiska geograficznego, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 4, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, 13–25
- Degórski M., 2009, Krajobraz jako odbicie przyrodniczych i antropogenicznych procesów zachodzących w megasystemie środowiska geograficznego, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, t. XXIII, 53–60
- Delbeke M., Morel A-F., 2012, *Roma antica, sacra, moderna: the analogous Romes of the travel guide*, *Library Trends* („Information and space: analogies and metaphors”), 61, 2 (Fall), 397-417
- del Carmen Cañizares M., Ruiz-Pulpón A. R., 2020, Winiarski krajobraz kulturowy Kastylii-La Manchy (Hiszpania): metamorfozy i rozwój, [w:] Makowski J., Miętkiewska-Brynda J. (red.) *Krajobrazy winiarskie Europy*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, s. 63-74
- Diez-Pastor M. C., 2010 ‘Albergues de carretera’ (Highway inns): a key step in the evolution of Spanish tourism and modernist architecture, *Journal of Tourism History*, 2, 1, 1-22
- Dobrowolska M., 1947, Dynamika krajobrazu kulturalnego, *Przegląd Geograficzny*, XXI, 3-4, ss. 151-203
- Doroz H., 2018, Perception of tourism landscape in sustainable and mass tourism destinations (based on visitors’ opinions), *Acta Geographica Silesiana*, 12, 2 (30), s. 19–27
- Dove J., 2016, Geographical board game: promoting tourism and travel in Georgian England and Wales, *Journal of Tourism History*, 8, 1, 1-18
- Dym J., 2004, The familiar and the strange: Western travelers’ maps of Europe and Asia, ca. 1600-1800, *Philosophy & Geography*, 7, 2 (August), 155-191
- Farina A., 2000, The cultural landscape as a model for the integration of ecology and economics, *BioScience*, 50, 4, 313-320
- Fornal-Pieniak B., Żarska B., 2014, Metody waloryzacji krajobrazowej na potrzeby turystyki i rekreacji, *Acta Scientiarum Polonorum. Formatio Circumietus*, 13, 2, 3-9
- Foronda-Robles C., Region winiarski Sherry – metamorfoza krajobrazu winiarskiego (Hiszpania), [w:] Makowski J., Miętkiewska-Brynda J. (red.) *Krajobrazy winiarskie Europy*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, s. 75-88
- Gordon A., 2014, What to see and how to see it: tourists, residents, and the beginnings of the walking tour in nineteenth-century Quebec City, *Journal of Tourism History*, 6, 1, 74-90
- Gordon B. M., 2012, Reinventions of a spa town: the unique case of Vichy, *Journal of Tourism History*, 4, 1, 35-55
- Haber W., 2004, Landscape ecology as a bridge from ecosystems to human ecology, *Ecological Research*, 19, 1, 99-106
- Hendrix H., 2014, City guides and urban identities in early modern Italy and the Low Countries, *Incontri Rivista europea di studi italiani*, 29 (1), 3-13, <https://www.semanticscholar.org/paper/City-Guides-and-Urban-Identities-in-Early-Modern-Hendrix/806c5e84f23c45f9d21e33e9fc1d584737777ced> (10.10.2020)
- Hooper K., 2012, Spas, steamships and sardines: Edwardian package tourism and the marketing of Galician regionalism, *Journal of Tourism History*, 4, 2, 205-224

- James P. E., Martin G., 1981, *All possible worlds: a history of geographical ideas*, John Wiley & Sons, New York
- Jansen-Verbeke, M., 1998, Tourismification of historical cities, *Annals of Tourism Research*, 25, 3, ss. 739- 742
- Kennedy D., 1996, *The magic mountains. Hill stations and the British Raj*, University of California Press, Berkeley - Los Angeles – Oxford
- Kenny J. T., 1991, „Discovery” of the hills: British environmental perceptions and the Indian hill station at Ootacamund, *National Journal of Indian Geography*, 37, 1-2, 108-117
- Kenny J. T., 1995, Climate, race, and imperial authority: the symbolic landscape of the British hill station in India, *Annals of the Association of American Geographers*, 85, 4, 694-714
- Kosiński W., 2002, Krajobraz małych miast a turystyka – silne i słabe strony, *Folia Turistica*, 12, 31-41
- Kostarczyk A., Parteka T., 1989, Przesłanki niepodzielności przekształceń środowiska przyrodniczego i dziedzictwa kulturowego w planowaniu przestrzennym, [w:] Parteka T. (red.), *Przestrzeń kulturowa w planowaniu przestrzennym (materiały dyskusyjne)*, Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk, 142, Warszawa, ss. 27-56
- Kowalczyk A. (Aleksandra), 1992, Badanie spostrzegania krajobrazu multisensorycznego - podstawą kształtowania obszarów rekreacyjnych, Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy, Bydgoszcz
- Kowalczyk A. (Aleksandra), 2007, Wpływ zmian strukturalnych krajobrazu na jego atrakcyjność turystyczną, [w:] Mikulski Z. (red.) *Znaczenie badań krajobrazowych dla zrównoważonego rozwoju. Profesorowi Andrzejowi Richlingowi w 70. rocznicę urodzin i 45-lecie pracy naukowej*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, ss. 655-666
- Kowalczyk A. (Andrzej), 2007, Atrakcyjność turystyczna krajobrazu kulturowego, , [w:] Mikulski Z. (red.) *Znaczenie badań krajobrazowych dla zrównoważonego rozwoju. Profesorowi Andrzejowi Richlingowi w 70. rocznicę urodzin i 45-lecie pracy naukowej*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, ss. 121-132
- Kowalczyk A. (Andrzej), 2008a, Krajobraz kulturowy, [w:] Młynarczyk, Z., Zajadacz A. (red.) *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki. Tom XII. Zasoby antropogeniczne. Krajobraz. Ruch turystyczny, Turystyka i Rekreacja – Studia i Prace*, 12, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań, 121-137
- Kowalczyk A. (Andrzej), 2008b, „Stacje górskie” - ich geneza i ewolucja/”Mountain resorts” - origins and evolution, *Turyzm/Tourism*, 19, 1/2, 33-42
- Kowalczyk A. (Andrzej), Kulczyk S., 2008, Cztery „kamienie węgielne” geografii turystyki/The four ”cornerstones of tourism geography”, *Turyzm/Tourism*, 18, 1, ss. 7-25
- Kowalczyk M., Kulczyk S., 2010, Krajobraz jako obiekt badań geografii turystyki, [w:] Richling A. (red.), *Krajobrazy rekreacyjne – kształtowanie, wykorzystanie, transformacja. Problemy Ekologii Krajobrazu t. XXVII*, 197-201
- Krzymowska-Kostrowicka A., 1999, Kulturowe uwarunkowania oceny i waloryzacji krajobrazów turystyczno-rekreacyjnych, [w:] Pietrzak M. (red.), *Geoekologiczne podstawy badania i planowania krajobrazu rekreacyjnego, Problemy Ekologii Krajobrazu t. V*, Poznań, 11-16

- Kulczyk S., 2013, *Krajobraz i turystyka. O wzajemnych relacjach*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa
- Kulczyk S., 2015, *Krajobraz w geografii turystyki – stan i kierunki badań*, [w:] Młynarczyk, Z., Zajadacz A. (red.) *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki. Tom XV, Turystyka w badaniach geograficznych, Turystyka i Rekreacja – Studia i Prace*, 15, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, 73-89
- Kulczyk S., 2020, *Krajobraz winiarski – krajobraz przyjemności? O funkcjonalnej ewolucji krajobrazów winiarskich Burgundii*, [w:] Makowski J., Miętkiewska-Brynda J. (red.) *Krajobrazy winiarskie Europy*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, s. 117-131
- Kulczyk S., Lewandowski W., 2006, *Ocena przydatności krajobrazu dla ekoturystyki na przykładzie okolic Chrobrza*. [w:] Klimko R. (red.), *Restrukturyzacja i projektowania systemów terytorialno-krajobrazowych, Problemy Ekologii Krajobrazu*, t. XV, 191–199
- Lecocq G., 2020, *Meeting exotic landscapes and delicate nature of the inner self: two sides of the “Vie au Grand Air” near “Géant de Provence” (France)*, *Folia Turistica*, 55, 67-84
- Leszczycki S., 1958, *Nowsze kierunki i prądy w geografii*, *Przegląd Geograficzny*, XXX, 4, 543-571
- Lew A. A., 2014, *Introduction to Special Issue – cultural geographies of tourism: image, identity and place*, *Tourism Geographies*, 16, 2, 171-173
- Limberger M., 2009, *A merchant describing the city. Lodovico Guicciardini's Descrittione di tutti I Paesi Bassi as a source for the urban history of the Low Countries*, *European Association for Urban History*, 9th International urban history conference „Comparative history of European cities”/9e Conférence internationale d'histoire urbaine „Histoire comparée des villes européennes”, 27-30 August 2008, Lyon, 11-18, https://www.researchgate.net/publication/267642990_A_merchant_describing_the_city_Lodovico_Guicciardini's_Descrittione_di_tutti_I_Paesi_Bassi_as_a_source_for_the_urban_history_of_the_Low_Countries (10.10.2020)
- London D., 2013, *Progress and authenticity: urban renewal, urban tourism, and the meaning(s) of mid-twentieth-century New York*, *Journal of Tourism History*, 5, 2, 172-184
- Lowenthal D., 1961, *Geography, experience, and imagination: towards a geographical epistemology*, *Annals of the Association of American Geographers*, 51, 3 (September), 241-260
- Lowenthal D., Prince H. C., 1964, *The English landscape*, *The Geographical Review*, 54, 3, 309-346
- Lowenthal D., Prince H. C., 1965, *English landscape tastes*, *The Geographical Review*, 55, 2 (April), 186-222
- Lucas R. C., 1963, *Wilderness perception and use: the example of the Boundary Waters Canoe Area*, *Natural Resources Journal*, 3, 3 (Fall), ss. 394-411
- Machin A., 2000, *Datascape: tourism and the historical geography of knowledge*, *Tourism and Hospitality Research*, 2, 4, 357-375
- Makowski J., Miętkiewska-Brynda J., 2020, *Krajobrazy winiarskie: (długie) trwanie i zmienność*, [w:] Makowski J., Miętkiewska-Brynda J. (red.) *Krajobrazy winiarskie Europy*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, s. 43-62

- Malinowska E., 2010, Wpływ atrakcyjności wizualnej krajobrazu na potencjał turystyczny Narwiańskiego Parku Narodowego i jego otuliny, [w:] Richling A. (red.), Krajobrazy rekreacyjne – kształtowanie, wykorzystanie, transformacja. Problemy Ekologii Krajobrazu t. XXVII, 277-285
- Manfrè V., 2018, Picturing North African cities in the Sixteenth Century , Eikonocity, III, 1, 11-30
- Matuszewska D., 2011, Atrakcyjność wizualna Traktu Królewsko-Cesarskiego w Poznaniu dla potrzeb turystyki pieszej, [w:] Młynarczyk, Z., Zajadacz A. (red.) Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki. Tom VIII. Gospodarka turystyczna, produkt turystyczny, zagospodarowanie turystyczne, Turystyka i Rekreacja – Studia i Prace, 8, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, 73-89
- Mazanek L., 1990, Zabytki architektury – walorem krajobrazowym. Analiza wybranych obiektów Ziemi Sądeckiej, Folia Turistica, 1, 97-105
- Mesquita-Pina H., 2020, Dziedzictwo krajobrazowe Alto Douro – nowoczesność i tradycja w czasach przemian, [w:] Makowski J., Miętkiewska-Brynda J. (red.) Krajobrazy winiarskie Europy, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, s. 101-116
- Mitchell R. F., 2005, Ambivalent landscapes: an historical geography of recreation and tourism on Mount Hood, Oregon, Dissertations and Theses. Paper 2227, Department of Geography, Portland State University, Portland, praca magisterska, https://pdxscholar.library.pdx.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3228&context=open_access_etds (10.10.2020)
- Moranda S., 2015, The emergence of an environmental history of tourism, Journal of Tourism History, 7, 3, 268-289
- Morère N., 2017, Antiquity in Benjamin of Tudela's travel narrative: interpretation and meaning within the context of the history of travel, Journal of Tourism History, 9, 1, 27-43
- Morris R. E., 2016, Hosts and guests in early Cuba tourism, Journal of Tourism History, 8, 2, 167-183
- Moskal E., Hurba M., 2011, Turystyka jako czynnik kształtujący współczesny krajobraz Równiny Biłgorajskiej, Studia i Materiały CEPL w Rogowie, 3 (28), 188-192, http://agro.icm.edu.pl/agro/element/bwmeta1.element.agro-220280ff-9c3d-43ea-9318-13ea3f812eef/c/Moskal_Hurba.pdf (15.10.2020)
- Myga-Piątek U., 2001, Ewolucja krajobrazu śródkowej części Wyżyny Częstochowskiej – aspekty kulturowe, Problemy Ekologii Krajobrazu, 10, 357-365
- Myga-Piątek U., 2005a, Krajobraz kulturowy w badaniach geograficznych, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, 4, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, 40-53
- Myga-Piątek U., 2005b, Historia, metody i źródła badań krajobrazu kulturowego, Problemy Ekologii Krajobrazu, t. XVIII, 71-77
- Myga-Piątek U., 2012, Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne, Prace Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego, Uniwersytet Śląski, Katowice
- Myga-Piątek U., 2014, O wzajemnych relacjach przestrzeni i krajobrazu kulturowego. Rozważania wstępne, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, 24, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, 27-44

- Myga-Piątek U., 2015, Mapa krajobrazów kulturowych. Tradycja – potrzeby – trudności – próby – możliwości, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 27, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, 9-25
- Nelson G. D., 2015, Walking and talking through *Walks and Talks*: traveling in the English landscape with Frederick Law Olmsted, 1850 and 2011, *Journal of Historical Geography*, 48, 47-57
- Orzechowska-Kowalska K., Kowalski R., 1991, Próba wyodrębnienia wybranych elementów składu i otoczenia terytorialnego systemu społecznego polskiego Spisza, *Folia Turistica*, 2, 105-121
- Ostaszewska K., 2002, *Geografia krajobrazu. Wybrane zagadnienia metodologiczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa
- Passarge S., 1908, *Süd-Afrika. Eine Landes-, Volks- und Wirtschaftskunde*, Verlag von Quelle & Meyer, Leipzig
- Pietrzak M., 1998, Syntezy krajobrazowe – założenia, problemy, zastosowania, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań
- Pietrzak M., 2006, Krajobraz – między naturą a kulturą (czy istnieją krajobrazy kulturowe?), [w:] Wołoszyn W. (red.), *Krajobraz kulturowy, cechy – walory – ochrona*, *Problemy Ekologii Krajobrazu t. XVIII*, 115 – 118
- Pietrzak M., 2008, Krajobraz multisensoryczny i metody jego oceny, [w:] Młynarczyk, Z., Zajadacz A. (red.) *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki. Tom II. Zasoby antropogeniczne. Krajobraz. Ruch turystyczny, Turystyka i Rekreacja – Studia i Prace*, 2, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań, 103-119
- Pietrzak M., 2010, Krajobraz rekreacyjny – istota, treść i zakres pojęcia/*Recreational landscape – essence, content and scope of the term*, [w:] *Krajobrazy rekreacyjne – kształtowanie, wykorzystanie, transformacja*, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, t. XXVII, 321-326
- Plit F., 2001, Kilka uwag o terminie krajobraz (krajobraz kulturowy) w geografii francuskiej, [w:] Kortus B. (red.), *Człowiek i przestrzeń. Profesorowi Adamowi Jelonkowi w 70. rocznicę urodzin*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 205-209
- Plit F., 2005, Paul Vidal de la Blache – krajobraz – obraz i geograficzna metoda jego interpretacji, [w:] Myga-Piątek U. (red.), *Krajobraz kulturowy. Aspekty teoretyczne i metodologiczne*, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 4, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, 26-31
- Plit F., 2010, Pięć nurtów badań krajobrazowych w Polsce – czy jest w nich miejsce dla krajobrazów rekreacyjnych?, [w:] Richling A. (red.), *Krajobrazy rekreacyjne – kształtowanie, wykorzystanie, transformacja*, *Problemy Ekologii Krajobrazu t. XXVII*, 327-332
- Plit F., 2011, Krajobraz kulturowy – czym jest?, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa
- Plit J., 2010, Kulturowe preferencje wyboru różnych typów krajobrazów do turystyki i rekreacji, [w:] Richling A. (red.), *Krajobrazy rekreacyjne – kształtowanie, wykorzystanie, transformacja*, *Problemy Ekologii Krajobrazu t. XXVII*, 333-339

- Ploner J., 2012, Tourist literature and the ideological grammar of landscape in the Austrian Danube Valley, ca. 1870–1945, *Journal of Tourism History*, 4, 3, 237-257
- Plit F., 2020, Krajobrazy winiarskie – czy rzeczywiście istnieją, [w:] Makowski J., Miętkiewska-Brynda J. (red.) *Krajobrazy winiarskie Europy*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, s. 11-18
- Podhorodecka K., 2016, Ocena atrakcyjności wizualnej krajobrazu wybranych obszarów Polski/Evaluation of visual attractiveness of the landscape in selected areas in Poland, *Turyzm/Tourism*, 26, 2, 33-38/33-37
- Pozachenyuk K., Yakovenko I., 2020, Krajobrazy winiarskie Krymu: ewolucja, problemy, perspektywy, [w:] Makowski J., Miętkiewska-Brynda J. (red.) *Krajobrazy winiarskie Europy*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, s. 149-164
- Przeclawski K., 1994, *Turystyka a świat współczesny*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa
- Pukowiec K., Kurda W., 2013, Ocena estetyczna krajobrazu kulturowego obszaru ziemi wodzisławsko-karwińskiej na potrzeby turystyki, [w:] Plit J. (red.) *Krajobraz a człowiek w czasie i przestrzeni* Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, 20, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, 114-129
- Richling A., 2006, Czy istnieją krajobrazy naturalne i kulturowe?, [w:] Wołoszyn W. (red.), *Krajobraz kulturowy, cechy – walory – ochrona*, Problemy Ekologii Krajobrazu t. XVIII, 119-122
- Richling A., 2010, O krajobrazie raz jeszcze. Czy istnieją krajobrazy rekreacyjne?, *Problemy Ekologii Krajobrazu t. XXVII*, 341-344
- Richling A., 2015, O istocie krajobrazu rekreacyjnego i turystycznego, [w:] Bilaska-Wodecka E., Soljan I. (red.) *Geografia na przestrzeni wieków. Tradycja i współczesność. Profesorowi Antoniemu Jackowskiemu w 80. rocznicę urodzin*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytet Jagielloński, Kraków, 299-307
- Richling A., Solon J., 1996, *Ekologia krajobrazu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa
- Russol A. P., Scarnato A., 2015, Reconstructing Rio's tourism landscape: urban reforms in the Centro, III Congreso Internacional sobre Documentación, Conservación, y Reutilización del Patrimonio Arquitectónico
- Sacha S., 1996, Rola i znaczenie krajobrazu dla turystyki i rekreacji, *Folia Turistica*. Turystyka i ekologia, 6, 89-97
- Schönfelder G., 2012, Bergbau und Landeskunde, Denkströme. *Journal der Sächsischen Akademie der Wissenschaften*, 8, 104-130 http://www.denkstroeme.de/heft-8/s_104-130_schoenfelder
- Skidmore S., Clark I. D., 2014, Hanging Rock recreation reserve, [w:] Clark I. D. (red.) *An historical geography of tourism in Victoria, Australia – case studies*, De Gruyter Open Ltd, Warsaw/Berlin, 111-134
- Skowronek E., Jóźwik M. J., Tucki A., 2013, Krajobraz turystyczny – koncepcja teoretyczna, [w:] Wiluś R., Wojciechowska J. (red.) *Nowe-stare formy turystyki w przestrzeni*, *Warsztaty z Geografii Turyzmu*, t. 3, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 63-77
- Skowronek E., Tucki A., Jóźwik M. J., 2014, Struktura i percepcja krajobrazu turystycznego Zwierzyńca, *Barometr Regionalny*, 12, 4, 61-70

- Sowińska B., 2011, Krajobraz kulturowy Roztocza Zachodniego – zasoby, stan oraz potrzeby ochrony a szanse jego wykorzystania turystycznego, *Turystyka i Rekreacja*, 7, 83-91
- Squire S. J., 1988, Wordsworth and Lake District tourism: romantic reshaping of landscape, *The Canadian Geographer/Le Géographe canadien*, 32, 3, 237-247
- Squire S. J., 1990, Wordsworth and Lake District tourism: a reply, *The Canadian Geographer/Le Géographe canadien*, 34, 2, 164-170
- Squire S. J., 1993, Valuing countryside: reflections on Beatrix Potter tourism, *Area*, 25, 1, 5-10
- Squire S. J., 1995, In the steps of 'genteel ladies': women tourists in the Canadian Rockies, 1885-1939, *The Canadian Geographer/Le Géographe canadien*, 39, 1, s. 2-15
- Squire S. J., 1996, Literary tourism and sustainable tourism: promoting 'Anne of Green Gables' in Prince Edward Island, *Journal of Sustainable Tourism*, 4, 3, 119-139
- Urošević N., 2014, The Brijuni Islands – recreating paradise: media representations of an élite Mediterranean resort in the first tourist magazines, *Journal of Tourism History*, 6, 2-3, 122-138
- Wilkaniec A., Chojnacka M., 2010, Krajobraz warowny – niewykorzystany walor turystyczny Poznań, [w:] Richling A. (red.), *Krajobrazy rekreacyjne – kształtowanie, wykorzystanie, transformacja. Problemy Ekologii Krajobrazu t. XXVII*, 379-386
- Włodarczyk B., 2009, Krajobrazy przestrzeni turystycznej/ The landscape of tourism space, *Turyzm/Tourism*, 19, 1-2, 89-97/83-90
- Włodarczyk B., 2011a, The tourism landscape and tourist space of the city, [w:] Alejziak W., *Folia Turistica*
- Special edition: "The Master Classes" (Published on the 35th anniversary of the Tourism and Recreation Faculty at the University School of Physical Education in Kraków), 25, 1, 265-282
- Włodarczyk B., 2011b, Krajobraz i przestrzeń turystyczna miasta, [w:] Alejziak W., *Folia Turistica*. Wydanie specjalne z okazji 35-lecia Wydziału Turystyki i Rekreacji AWF w Krakowie „Z Warsztatów Mistrzów”, 25, 2, 291-310
- Wojciechowski K., 1993, Atrakcyjność wizualna krajobrazów jako składnik walorów rekreacyjnych, [w:] Pietrzak M. (red.), *Ekologia krajobrazu w badaniach terytorialnych systemów rekreacyjnych. Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej „Ekologia krajobrazu w badaniach terytorialnych systemów rekreacyjnych”*, Wydawnictwo Krajowego Instytutu Badań Samorządowych, Poznań, 127-131
- Żemła M., Żemła-Siesicka A., 2010, Rola krajobrazu w kształtowaniu konkurencyjności obszarów recepcji turystycznej, *Turystyka i Hotelarstwo*, 16, 111-127
- Калуцков В. Н., 2009, *Ландшафтная концепция в культурной географии. Автореферат диссертаций на соискание научной степени доктора географических наук*, Московский Государственный Университет им. М. В. Ломоносова, Географический факультет, Москва, <https://static.freereferats.ru/avtoreferats/01004390082.pdf> (10.10.2020)
- Семенов-Тянь-Шанский В., 1910, Городъ и деревня въ европейской Россiи, Записки Императорскаго Русскаго Географическаго Общества по Отдѣленію Статистики. Томъ 10. Выпускъ 2 и послѣдній, Типографія В. Ф. Киршбаума, С.-Петербургъ